

Jože Šorn

JUGOSLOVANSKA INDUSTRIJA PAPIRJA DO OSVOBODITVE

V Zgodovinskem časopisu VIII, 1954, str. 87—117, sem se v prispevku z naslovom Starejši mlini za papir na Slovenskem ukvarjal z razvojem začetnih oblik proizvodnje papirja, to je z mlini in manufakturami. Sedanji prispevek je direktno nadaljevanje prejšnjega in podaja razvoj proizvodnje na strojni način ter obsega vso državo. Kolikor nisem v prvem prispevku navajal mlinov in manufaktur sosednjih jugoslovanskih narodov, sem to storil sedaj. S tem zaključujem monografijo o zgodovini industrije papirja v fevdalni in kapitalistični dobi jugoslovanske družbe. Tako imamo pred seboj ves razvoj od majhnega protestantskega mлина do zadnjega kartela papirniške stroke.

Pripomnim naj, da se v tej razpravi ne ukvarjam teoretično s karteli, interesnimi skupnostmi itd. iz dveh vzrokov: prvič imamo konkretno jugoslovansko kartelizacijo še premalo raziskano in je moja razprava pravzaprav le donesek k temu važnemu gospodarskozgodovinskemu problemu, drugič so teoretično delo opravili številni drugi pisci, med njimi tudi tisti, ki jih navajam v opombi št. 69 pričujoče razprave.

I. RAZVOJ INDUSTRIJE PAPIRJA V AVSTRO-OGRSKI

1. Oris razvoja tovarn dvojne monarhije

Začetki proizvodnje papirja na ozemlju, ki je pred prvo svetovno vojno pripadalo avstroogrski monarhiji, segajo nazaj v pozni srednji vek. Vendar je dalo večji polet tej proizvodnji šele reformacijsko gibanje v prvih desetletjih 16. stoletja. Tipični predstavnik začetne oblike proizvodnje so bili mlini za papir. Kmalu so se mnogi izmed njih razvili v manufakture, ki so prevladovale skoraj do sredine preteklega stoletja.¹

Prvi stroj za papir s tako imenovanim dolgim sitom je izumil Francoz Louis Robert leta 1799. V rabo je prišel tak stroj šele po štirih letih, ko ga je izboljšal Anglež Bryan Donkin. To je pomenilo pričetek revolucije v industriji papirja; manufakturni način proizvodnje je bil obsojen na neizbežni propad, z njim pa tudi vse značilnosti starih oblik proizvodnih odnosov. V Avstriji so šele leta 1826 vgradili prvi Bryan Donkinov stroj v znano manufakturno Kaisermühle pri Pragi. Dve leti

pozneje je dobila stroje tudi manufaktura na Reki. Znana graška papirničarska tvrdka Andreja Leykama dediči je kupila stroj leta 1835, na Vevčah so vzgradili Donkinov stroj leta 1843.²

V glavnem je držal industrijski razvoj v dvojni monarhiji korak s splošnim razvojem. Njen položaj v družbi svetovno pomembnih držav-proizvajalcev papirja naj ponazorim s tabelo iz zadnjega mirnega leta pred prvo svetovno vojno (1913):³

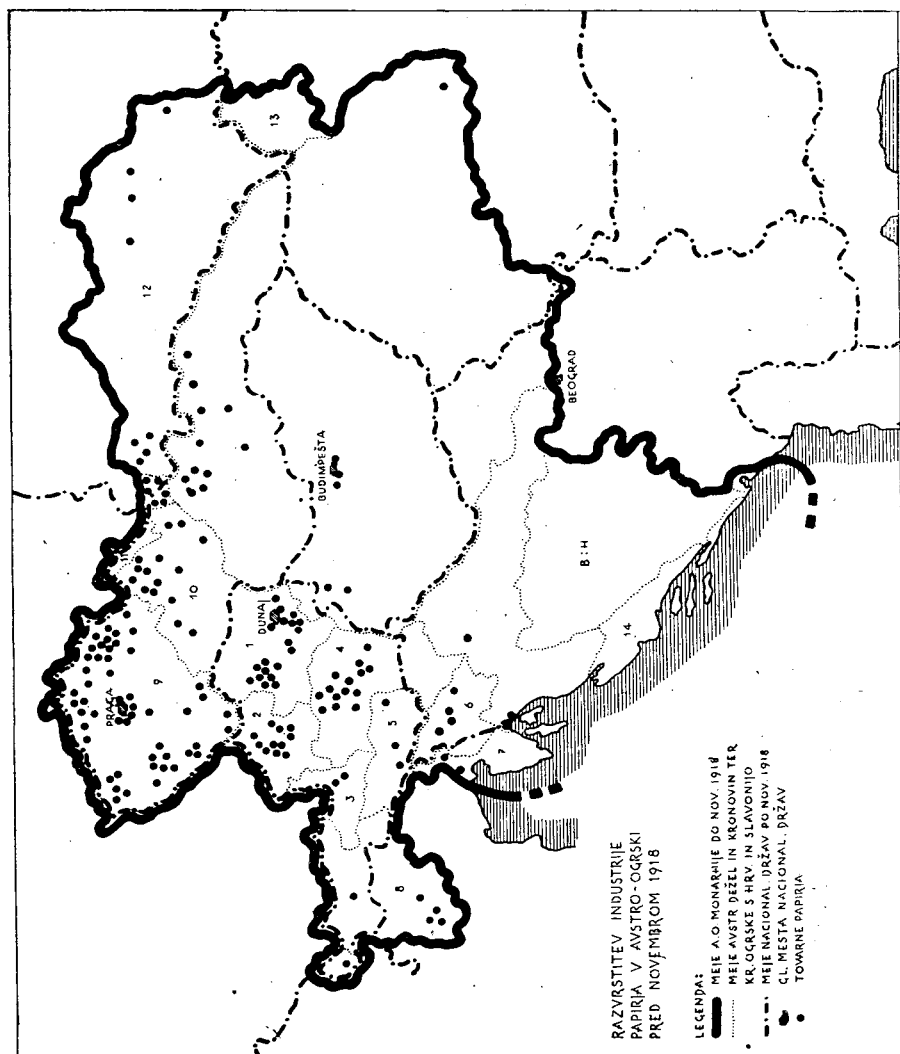
Država	Število tovarn papirja	Število strojev za papir	Proizvodnja v vagonih
ZDA	576	1093	338.920
Nemčija	469	871	161.124
Italija	409	606	28.222
Francija	327	541	72.547
Velika Britanija	266	519	92.214
Avstro-Ogrska	161	289	42.791
Rusija	149	203	19.840
Španija	79	102	11.675
Švedska	51	154	31.930
Kanada	50	106	34.065
Norveška	41	84	33.834
Belgija	37	80	16.355
Japonska	32	68	18.430
Finska	26	61	22.495
Nizozemska	21	51	11.255
Švica	18	38	5.685
Ostale države	114	190	27.658
	2826	5056	969.041

Velja opozorilo, da moramo biti pri tej tabeli zelo previdni, ker šteje statistika v tovarne papirja tudi večje obrate manufakturnega tipa. To se vidi že iz tega, da je uvrščena Italija med najbolj industrijske dežele sveta, med mehanizirano Nemčijo, ZDA, Kanado itd. Če po tej tabeli preračunamo proizvodnjo na en stroj za papir, vidimo, da je znala najbolje izrabiti delovno silo, tehniko in čas Norveška, njej sta sledili Finska in Kanada, nato ZDA, Japonska in Nizozemska, najmanj so v delovnem letu iztisnile iz ljudi in strojev Avstro-Ogrska, Francija, Španija, Rusija in končno Italija.

Razvoj industrije papirja v Avstro-Ogrski sami je bil na kratko takle:⁴

	1875	1878	1888	1906	1913
Tovarne papirja	?	161	167	171	161
Stroji za papir	?	177	207	245	289
Proizvodnja v metr. centih	ok. 791.850	1.082.500	1.860.000	3.906.800	4.279.140

Najbolj industrializirani so bili severozahodni predeli Avstro-Ogrske oziroma, da se izrazim bolj splošno, zahodna ali avstrijska polovica monarhije; vsa vzhodna polovica države je premogla približno toliko tovarn in strojev, kolikor jih je imela Spodnja Avstrija sama. Naslednja tabela, sestavljena za leto 1913, nas pouči o tem takole:⁵

Zemljevid št. 1: 1. Spodnja Avstrija, 2. Zgornja Avstrija, 3. Salzburg, 4. Štajersko, 5. Koroško, 6. Kranjsko, 7. Goriško in Istra, 8. Tirolsko s Vorarlbergom, 9. Češko, 10. Moravsko, 11. Slezija, 12. Galicija, 13. Bukovina, 14. Dalmacija. BiH = Bosna in Hercegovina; ne-
oštevljena je kr. Ogrska s Hrvaško in Slavonijo

Pokrajina	Tovarne papirja	Stroji za papir	Brusilnice lesa in tovarne celuloze
Češka	51	92	73
Spodnja Avstrija	19	41	52
Moravska	15	21	12
Štajerska	14	28	60
Zgornja Avstrija	11	24	27
Galicija	8	11	5
Šlezija	6	8	15
Tirolska s Vorarlbergom	6	10	9
Kranjska	4	5	4
Koroška	3	6	40
Goriška z Gradiščansko	2	4	1
Salzburg	2	2	4
Kraljevina Ogrska	20	38	28
Bosna in Hercegovina	—	—	1
	161	290	331

V letu 1913 je bila industrija papirja last 46 delniških družb, od teh 30 v avstrijski polovici države, 15 v ogrski polovici, 1 je odpadla na Bosno in Hercegovino (Drvar, tovarna celuloze). Delniški kapital vseh družb skupaj je znašal 137.442.000 K (109.992.000 K + 24.450.000 K + 3.000.000 K). Največja in najmočnejša izmed vseh papirničarskih družb ne le v avstrijski polovici države, ampak v vsej monarhiji sploh, je bila Leykam-Josefthal A. G. Wien; bila je lastnica 12 strojev za papir, ki so leta 1913 proizvedli 3113 vagonov papirja in 3293 vagonov lepenke in polsurovin (lesovine, celuloze). Leykam-Josefthal je bila najtesneje povezana s papirnicami Pitten (6 strojev za papir), Heinrichsthal (štirje stroji), z Galicijsko (2 stroja) in Mürzthalsko tovarno papirja in lesovine (2 stroja).⁶ Ker je bil glavni lastnik družbe Leykam-Josefthal znani denarni zavod Wiener Bank-Verein, soudeležen pri navedenih papirnicah v obliki posesti znatnih ali celo sploh večinskih paketov delnic, je prav ta nadzoroval posredno ali neposredno seveda delo vseh 26 strojev za papir.

2. Dva avstrijska finančnika industrije papirja

Ko sem tako v širokih potezih prešel pot od svetovne proizvodnje papirja do družbe Leykam-Josefthal, do družbe, ki je morala po prevratu 1918 prepustiti kraljevini SHS del svojih najmočnejših in zelo dobro organiziranih obratov, ki so nekdanj bili last ljubljanskih kapitalistov, se moramo seznaniti podrobneje še z dvema denarnima zavodoma, ki sta imela v avstrijski industriji papirja zelo veliko vlogo, saj sta bila namreč njena lastnika.

V bivšem cesarstvu se je pričel krepiti finančni kapital zlasti po letu 1867, ko je bila država prisiljena, odreči se konservativnim načelom in pustiti liberalni gospodarski politiki prosto pot. Za boljše razumevanje razvoja industrije papirja moramo podrobneje poznati delovanje vsaj dveh bančnih delniških družb, dveh predstavnikov finančnega kapitala, prvega na Dunaju, drugega v Gradcu.

K. k. priv. allgem. Österreichische Boden-Credit-Anstalt, eden izmed najpomembnejših avstrijskih denarnih zavodov, ki je bil ustanovljen leta 1863 z delniško glavnico 24.000.000 gld, ni bil v smislu svojih statutov upravičen ukvarjati se s posli emitiranja in finansiranja industrije. Zato si je glede tega pomagal na ta način, da je leta 1869 ustanovil delniško družbo K. k. priv. Wiener Bank-Verein z glavnico 3.200.000 gld.

To dunajsko bančno društvo je bilo otrok avstrijske verzije crédit mobiliera. Crédit mobilier je bil po izvoru zamisel francoskega špekulativnega kapitala in se je razvil v Franciji Louisa Napoleona (1848—1870, od 1852 do 1870 kot cesar Napoleon III.). Karakterizirajo ga velike investicije zlasti tam, kjer je bilo možno hitro in izdatno obrestovanje. Poleg Francije je bila druga domena crédit mobiliera zlasti Avstrija. Ta je postala že v petdesetih letih 19. stoletja priljubljeno področje za izvoz zahodnoevropskega finančnega kapitala. Proti koncu leta 1868 se je pojavila v Avstriji prava tako imenovana »Gründomanie« (manija ustanavljanja delniških družb). Tu je bil tipičen predstavnik crédit mobiliera prav Wiener Bank-Verein.

Wiener Bank-Verein (kratko: WBV) se je kmalu razvil v nenavadno močnega predstavnika dunajskega oziroma avstrijskega finančnega kapitala. S svojo politiko je krepko vplival na razvoj gospodarskih razmer tudi na Slovenskem. Med njegovimi ustanovami naj navedem: Trboveljsko premogokopno družbo leta 1872, Galicijsko papirniško delniško družbo leta 1907, Heinrichsthalsko papirniško d. d. leta 1908, hrvaško podružnico WBV v Zagrebu leta 1909 itd. Od leta 1870 do 1914 je WBV osnoval ali bistveno sodeloval pri utemeljitvi 50 delniških družb v monarhiji in izven nje; na primer z večjim paketom delnic je bil udeležen pri Mürzthalski d. d. za lesovino in papir, dalje pri mnogih finančnih in industrijskih podjetjih doma, v tujini pa v Italiji, Belgiji, Švici, Bolgariji, Romuniji, Rusiji. Na Dunaju je imel 27 menjalnic in depozitnih blagajn, organiziral si je 42 podružnic in izpostav, nekaj izmed njih v tujini. Tako je leta 1892 ustanovil podružnico v Gradcu, leta 1905 podružnici v Beljaku in Celovcu ter leta 1909 takoj za Zagrebom še v Beogradu. S francoskimi, belgijskimi in drugimi konzorti je sodeloval pri ustanovitvi Banque Balkanique v Sofiji leta 1905, leto dni pozneje v družbi z Anglo-avstrijsko banko ter z vrsto francoskih, belgijskih in romunskih interesentov pri Banque Commerciale Roumaine v Bukarešti, soudeležen je bil pri Banca Commerciale Triestina itd., itd.

Leta 1914 mu je pri delniški glavnici 150.000.000 K izkazoval račun aktive in pasive 1.047.305.697 K, račun dobička in izgube 29.250.551 K.⁷

Österreichische Boden-Credit-Anstalt še ni delovala leto dni, ko se je ustanovila bliže nam na Štajerskem nova banka, ki je tudi močno posegla v slovenske gospodarske razmere. To je bila *K. k. priv. Steiermärkische Escompte Bank*, ustanovljena v Gradcu leta 1864. Podružnice je imela med drugim v Celovcu, Ljubljani, Beljaku, Mariboru, Gorici. Kriza v letu 1873 jo je težko prizadela, in da bi krila izgube, je dvakrat znižala začetno delniško glavnico, ki je znašala 689.000 gld. V času redukcij leta 1874 in 1875 so bile podružnice opuščene. Banka si je kmalu zopet opomogla: delniška glavnica ji je znašala tik pred prvo

svetovno vojno 14.000.000 K. Za nas je zlasti važno to, da je leta 1869 soustanovila Leykam-Josefsthalsko d. d. za tiskarsko in papirniško industrijo. Zaradi navedene krize je oddala svoj paket delnic omenjene papirničarske družbe WBV.⁸

3. Karteli industrije papirja v Avstro-Ogrski

»Društvo avstro-ogrskih tovarnarjev papirja« je bilo sicer ustanovljeno že 7. maja 1872, toda to je bilo čisto strokovno društvo, ki je brnilo zgolj interese tovarn kot takih ter njihovih lastnikov in ni imelo funkcij, ki jih imajo navadno karteli. Že v letu ustanovitve sta pristopili k društvu lastnici naših obratov pri Ljubljani in na Sušaku; leta 1880 se je vpisal Valentin Krisper iz Radeč, štiri leta pozneje Moline v Trziču, kot zadnji je pristopil še lastnik Sladkogorske, toda samo za pet let (1890—1895).⁹

Karteli industrije papirja so se pričeli javljati v starem cesarstvu šele več kot dvajset let za navedenim društvom. Zasičenost tržišča se je pojavila najprej v kartonažni stroki. Zaradi tega so se tudi najprej združili proizvajalci lepenke. Leta 1895 so ustanovili pri WBV osrednji prodajni urad, ki je zajemal okoli 70 % skupne proizvodnje. Njim se je priključila šele 1908 skupina koroških tovarn lepenke. Leta 1914 so podaljšali delovanje urada za štiri leta.

Proizvajalcem lepenke so sledili tovarnarji lesovine. Zaradi dobrih cen v letih 1899 in 1900 so nastale številne nove brusilnice lesa: zato je leta 1902 nastala hiperprodukcija. Naslednjega leta se je združilo trideset tovarn v »Zvezo avstrijskih tovarnarjev lesovine«. Leta 1906 so delovanje Zveze podaljšali do leta 1911, potem še za nadaljnjih 5 let.

Leta 1906 so se dogovorile dunajske kartonažne tovarne o splošnih pogojih prodaje in o reguliranju cen. Njim so sledile budimpeštanske kartonažne tovarne.

Leto dni pozneje so si organizirale osrednji prodajni urad tovarne za izdelovanje papirnatih tulcev. Prav takrat so sklenili dogovor o prodajnih pogojih in cenah nemški in avstrijski proizvajalci fotografskega papirja. To je bil prvi avstrijski mednarodni kartel.

Toda važnejši kot vsi ti sporazumi je bil dogovor o kontingentiranju, ki so ga sklenile pod konec leta 1908 vse avstrijske in ogrske tovarne rotacijskega papirja in ustanovile v ta namen »Zvezo tovarn papirja d. z o. z.« s sedežem na Dunaju.

Poslednjo kartelno pogodbo pred izbruhom prve svetovne vojne je sklenilo več tovarn cigaretnege, svilenega in kopirnega papirja, ki so si ustanovile leta 1911 osrednji prodajni urad, ki naj bi posloval do 1922.

Vojne razmere in zaradi tega dvigajoče se cene surovin so prisilile Društvo avstro-ogrskih tovarnarjev papirja in sploh vse domače proizvajalce, da so se združili v aprilu 1915 v kartel z namenom, da si izoblikujejo enotne cene, medtem ko bi svoje izdelke prodajalo vsako podjetje še dalje samo zase. Za nadzorstvo dogovora, ki ni bil terminiran, je bil izbran poseben odbor. Ogrski proizvajalci papirja so utemeljili kmalu nato svoj lastni skupni prodajni urad.

Kot zadnji so se zedinili glede prodajnih cen v januarju 1916 dobavitelji avtokromskih poštnih kart v Avstriji in Nemčiji.¹⁰

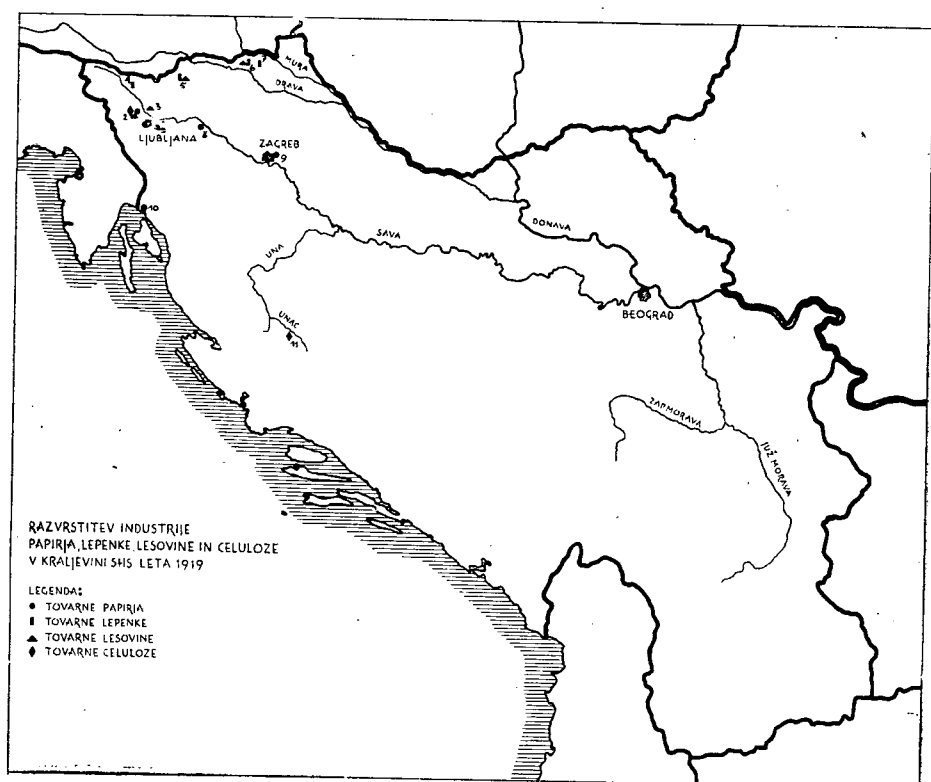
Zaključek prve svetovne vojne in razpad avstroogrškega cesarstva je sam po sebi razveljavil vse kartelne dogovore. Vsaka izmed držav, ki je nastala v srednji Evropi na ruševinah dvojne monarhije, si je poslej »sama« urejala razmere. Popolnoma sama pač ne, ker se je še dolgo čutila neka povezanost oziroma, bolje rečeno, soodvisnost teh držav od določenih pogojev, ki jih je ustvaril sistem graditve industrije v bivši dvojni monarhiji.

II. JUGOSLOVANSKA INDUSTRIJA PAPIRJA, LEPENKE, LESOVINE IN CELULOZE

Z novembrom leta 1918, s porazom imperialističnega avstroogrškega cesarstva, so nastale v srednji Evropi velike spremembe. Staro premoženje je podedovalo sedem nacionalnih buržoaznih držav. Kako je bilo z industrijo papirja?

Primerjava med zemljevidoma št. 1 in 2 nas prepriča, da je odpadlo na kraljevino SHS zelo malo tovarn papirja. Če ne upoštevamo, da so nekatere tovarne ob prevratu ustavile obratovanje, potem vidimo, da je pripadlo Češkoslovaški 80 tovarn za papir, republiki Avstriji 51 tovarn, Poljski 11 tovarn, Italiji 7 tovarn, Jugoslaviji 6 tovarn, Madžarski 5 tovarn, Romuniji 1 tovarna bivšega cesarstva.

Zato je razumljivo, da je v času med obema vojnama naša država najmočnejše občutila konkurenco prvih dveh navedenih republik, CSR in Avstrije. Pritisk obeh držav (ki ju je približno 20 let pozneje zamenjala nacistična Nemčija) je bil tako močan, da ni mogla obvladati jugoslovanske industrije nikdar več kot okoli 60—66 % domačega tržišča, torej dve tretjini ali še manj. Zato je tudi razumljivo, da so jugoslovanski proizvajalci papirja stalno sklepali kartelne pogodbe prav s podjetniki navedenih dveh držav, da bi omejili ali vsaj regulirali konkurenco, se pravi, uredili problem cen in uvozno količino, ne pa na primer z industrijo papirja na Madžarskem, na Poljskem ali v Romuniji in Italiji. Navedenih 7 držav ni podedovalo po starem cesarstvu torej samo industrijo, ampak tudi sistem kartelov kot regulatorjev konkurence. Kakor je po eni strani res, da konkurenca in uvoz znižujeta cene izdelkov, tako ne smemo po drugi strani prezreti, da je treba v uvozu in konkurenci tujih držav ter posledično v kartelizaciji jugoslovanske industrije papirja tudi iskati vzroke za to, da se ni razvila naša domača industrija papirja tako, kot bi se teoretično sicer mogla ter da je s tem slabila moč domačega kapitala. Ves čas moramo imeti pred očmi tudi dejstvo, da je nastala kraljevina Jugoslavija v trenutku, ko je bil po eni strani kapitalizem na najvišji stopnji svojega razvoja in da jo je kaj kmalu potisnil na isto pot razvoja, kakršnega je doživljal sam, na drugi strani pa je Sovjetska zveza imela načelno drugačno povezavo svoje industrije, čeprav se je nekočlikrat vezala na mednarodne pogodbe kartelnega značaja.^{10a}

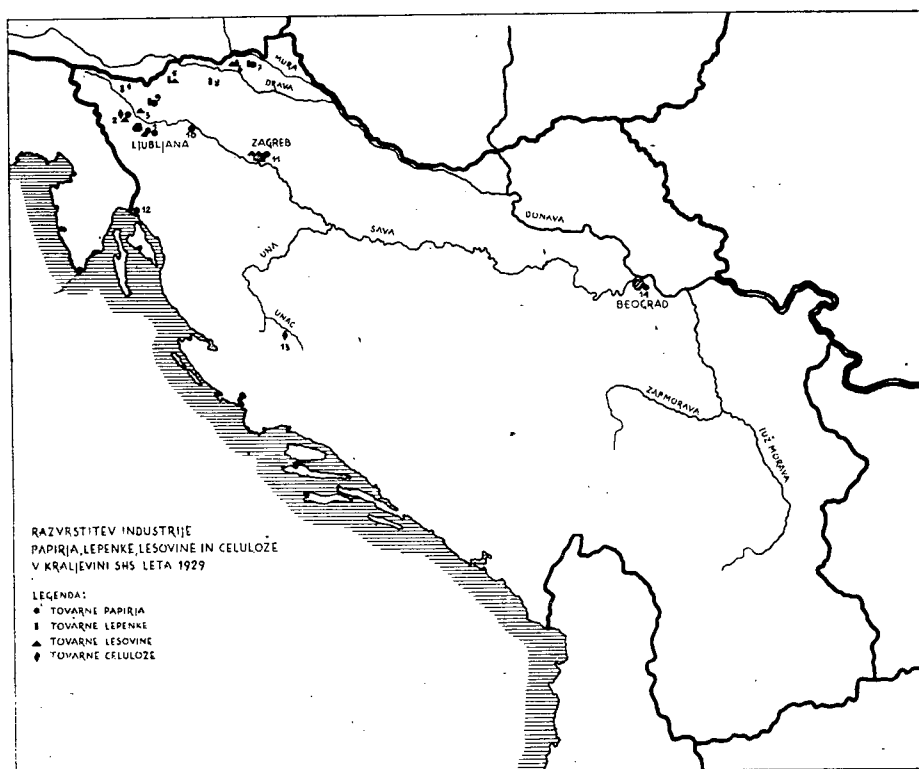

Zemljevid št. 2: 1. Papirnici Vevče in Janezija. 2. Papirnica z obratoma za proizvodnjo celuloze in lesovine, Goričane. 3. Tovarna lesovine, Medvode. 4. Tovarna lepenke, Tržič. — 5. Tovarna lepenke in lesovine, Prevalje. 6. Tovarna lesovine in lepenke, Ceršak. 7. Tovarna lepenke, Sladki vrh. 8. Tovarna papirja, Radeče. 9. Tovarna papirja, Zagreb. 10. Tovarna papirja, Sušak. 11. Tovarna celuloze, Drvar (stanje na dan 1. januarja 1919)

A. Obrati za proizvodnjo papirja

V naslednjih odstavkih bom najprej podrobneje podal po kronološkem redu nastajanja kratek razvoj vsake jugoslovanske tovarne posebej, da bomo lažje spoznali njihovo neenotno strukturo in individualno problematiko.

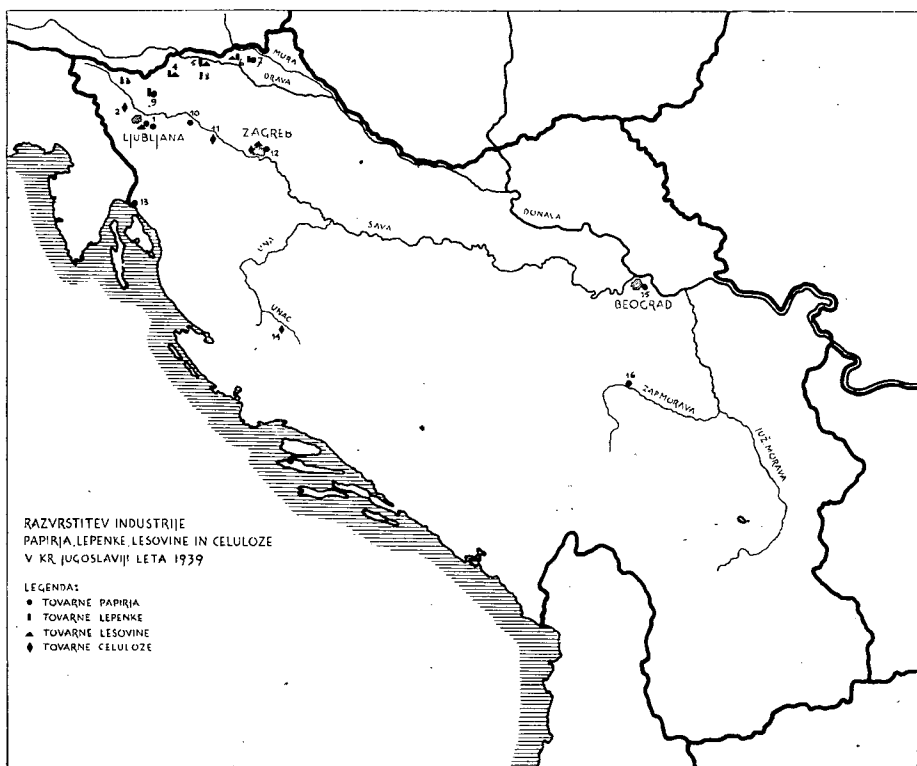
Preden je pričela s strojnim delom prva tovarna za papir na hrvaškem ozemlju in s tem na področju poznejše kraljevine Jugoslavije, je obratovalo že prej nekaj malega mlinov za papir. Baje je prvi stekel konec 17. stoletja v vasi Ocuri pri Golubovcu blizu samostana Lepoglava. Kakor je dvomljiv začetek prvega mlina, tako ni zanesljivo dokazan niti obstoj drugega mlina, ki da je leta 1772 v Zagrebu že proizvajal papir. Tretji je na bolj trdnih nogah: okoli leta 1800 je že zalagal tržišče iz Nove vesi pri Zagrebu, kjer je bil postavljen.¹⁰⁶ O četrtem, tistem na Reki, smo poučeni še najbolje.¹⁰⁶

Zemljevid št. 3: 1. Papirnici Vevče in Janezija z velebrusilnico lesa. 2. Papirniča z obratoma za proizvodnjo celuloze in lesovine, Goričane. 3. Tovarna lesovine, Medvode. 4. Tovarna lepenke, Tržič. 5. Tovarna lepenke in lesovine, Prevalje. 6. Tovarna lesovine in lepenke, Ceršak. 7. Tovarna lepenke in lesovine, Sladki vrh. 8. Tovarna lepenke, Mislinja. 9. Tovarna papirja in lepenke, Količevo. 10. Tovarna papirja, Radeče. 11. Tovarna papirja, Zagreb (z obratom za proizvodnjo lesovine). 12. Tovarna papirja, Sušak. 13. Tovarna celuloze, Drvar. 14. Tovarna papirja, Beograd (stanje na dan 1. januarja 1929)

Smith & Meyner, tvornica papira d. d. Sušak

Leta 1821 je zgradil reški patricij Andrej Ljudevit Adamič nekaj sto metrov nad izlivom Rečine v morje mlin za papir, ki ga je že leta 1824 prodal Williamu Molineju.¹¹ V tem času je bila Reka precej znana luka, tudi njen mlin za papir oziroma že manufaktura je slovela zaradi dobre kakovosti papirja, ki je bil delan iz svojevrstne surovine, iz suknenih podplatov copat, kakršne so nosili in jih še danes nosijo domačini v zaledju Reke in v Liki. Podplati so bili napravljeni iz čiste konopljene preje in so se uporabljali kot surovina za najfinejši papir. Angleži so radi kupovali reški papir in se sploh močno zanimali za mali obrat. Zaradi proučevanja trgovskih možnosti dobave te svojevrstne

Zemljevid št. 4: 1. Papirnici Vevče in Janezija z velebrusilnico lesa. 2. Tovarna celuloze, Goričane. 3. Tovarna lepenke, Tržič. 4. Tovarna lepenke in lesovine, Prevalje. 5. Tovarna lesovine in lepenke, Brezno. 6. Tovarna lesovine in lepenke, Ceršak. 7. Tovarna papirja in lepenke, Sladki vrh. 8. Tovarna lepenke, Mislinja. 9. Tovarna papirja in lepenke, Količevo. 10. Tovarna papirja, Radeče. 11. Tovarna celuloze, Videm ob Savi. 12. Tovarna papirja, Zagreb (z obratoma za proizvodnjo celuloze in lesovine). 13. Tovarna papirja, Sušak. 14. Tovarna celuloze, Drvar. 15. Tovarna papirja, Beograd. 16. Tovarna papirja, Čačak (stanje na dan 1. januarja 1939)

surovine v Anglijo je poslalo angleško podjetje Brown, Smith & Cie na Reko svojega namestnika Waltherja Craftona Smitha.

W. C. Smith se je tudi sam zanimal za papirnico; v družbi s Francozom Kristijanom Meynierom jo je tudi v resnici odkupil v oktobru 1827. V marcu naslednjega leta sta družabnika prosila oblasti za privilegij, ki naj bi ščitil malo tovarno, in za privilegij, ki naj bi trajal 6—7 let ali pa »večno«, da bi smela razvažati papir brez carin oziroma pozneje za zmerno ceno po Ogrski in sosednjih deželah.¹² Temeljna glavnic družbe je znašala 140.000 zlatih frankov. Kmalu je prišel na Reko Karel Meynier, ki je obrat povečal in vgradil vanj prvi stroj za papir, kupljen v Angliji; Rečina mu je dajala okoli 300 KS energije. Zaposlenih je bilo

ščasoma menda okoli 250 delavcev. Tovarna si je osnovala zastopstvi v Zagrebu in v Trstu.

Leta 1834 je bil postavljen drugi stroj za papir. Tehnični ravnatelj tovarne, Francoz Eugène Frémont, ki je prispel na Reko leta 1838, je izvedel v tovarni modernejšo organizacijo dela. Leta 1848 je dal vgraditi še tretji stroj za papir.

Štiri leta pozneje je Rečina poplavila tovarno in jo poškodovala. Po nesreči je bila izvedena prva tehnična modernizacija obratov: dobavljeni so bili parni stroji, pogonska sila je bila povečana na 600 KS, delniška glavnica zvišana na 800.000 gld. Leta 1859 je bil pripeljan četrti stroj za papir, leta 1867 še peti tak stroj. Ta je bil kupljen na svetovni razstavi v Parizu, kjer je veljal za mojstrovino. Istočasno z vstavitvijo petega stroja je bila povečana glavnica na 1.000.000 gld.

W. C. Smith je umrl leta 1860; kot solastnika sta ga nasledila sin Edgar Crafton in nečak Walter Glennie Smith. Ta dva sta leta 1872 izvedla drugo modernizacijo, posvečeno zlasti povečanju zmogljivosti obratov; z zgraditvijo velikega novega jezua na Rečini se je povečala vodna moč na 1200 KS. Do leta 1878 je prodajala tovarna svoje izdelke skoraj izključno v tujino. Šele po tem letu se je močnejše usmerila na domače tržišče; v ta namen sta bili utemeljeni skladišči na Dunaju in v Budimpešti. Tovarna se je udeleževala licitacij za papir za menice, kolke, poštna znamke, obveznice, vrednostne papirje itd.

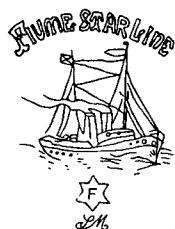
Večji zastoj za reško papirnico je pomenila splošna vpeljava lesovine v proizvodni postopek. Obrat je obdržal krpe samo še za risalni, litografski, cigaretni papir in podobno. Ko je bila vpeljana leta 1886 v proizvodnjo še celuloza, se je morala preusmeriti tovarna, ki je izdelovala samo papir najboljših vrst, na celulozo, ki jo je kupovala na Koroškem, Sedmograškem, celo na Švedskem, Norveškem itd.

V letih 1897 do 1898 so izpeljali v tovarni tretjo modernizacijo. Najvažnejše delo je bila elektrifikacija obratov. Z deli za preusmeritev na električni pogon so pričeli v septembru 1898; toda že oktobra je nova poplava poškodovala vse naprave. Kriza, ki je nastala zaradi tega, je privedla lastnike do sklepa, naj se podjetje pretvori v rodbinsko delniško družbo; pretvorba se je v resnici izvršila leta 1903.¹³ Toda tovarna je bila last družine Meynier samo tri leta, ko se je vrinila kot solastnik Prva ogrska industrija papirja d. d. v Budimpešti.

Ta ogrska delniška družba za industrijo papirja je bila ustanovljena leta 1882 za dobo 43 let, torej do leta 1925. Do leta 1900 je imela tri tovarne s 5 stroji za papir, brusilnico lesa, tovarno celuloze in tovarno kartona. Prvotna delniška glavnica 600.000 gld je bila večkrat povečana in je leta 1899 znašala 3.000.000 K. Predsednik družbe je bil dr. Aleksander Matlekovits. Pogodba s tvrdko Smith & Meynier z dne 15. junija 1906 je izročala vodstvo trgovskih in tehničnih poslov Prvi ogrski d. d. Delniška glavnica je znašala 2.200.000 K. Tvrdka se je imenovala »Smith & Meynier, prva ogrska priv. reška tovarna papirja d. d. Reka«. Velike in

pomembne investicije so bile izpeljane zlasti v oddelku za cigaretni papir. Nova politika se je uveljavila po letu 1910, ko je madžarska družba poslala v tovarno svoje direktorje. Ti so omejili oziroma specializirali proizvodnjo izključno na cigaretni papir (tako je v glavnem ostalo do najnovejšega časa). V letih 1912—1914 je bil demontiran in odpeljan velik del strojev. Obrat je zašel v krizo, ki jo je izbruh prve svetovne vojne še povečal. Kmalu se je stanje toliko izboljšalo, da je proti koncu vojne začela graditi družba nove pogonske naprave.

Po prevratu je italijansko-jugoslovanska meja tovarno razpolovila.¹⁴ Ves tovarniški prostor je obsegal 92.000 m²; na jugoslovanski strani je ostalo 54.178 m² površine z objekti, ki so predstavljali samostojni obrat, se pravi, proizvodjalno enoto; italijansko ozemlje je obsegalo 37.822 m² z objekti, ki so tudi mogli samostojno obratovati. Državna meja je torej še močnejše poudarila oziroma za 25 let fiksirala dejstvo, da je tovarna sestavljena iz dveh obratov, ki moreta samostojno proizvajati iste izdelke.¹⁵

Sl. 1. Vodni znak Smith & Meyniera pred prvo svetovno vojno

Tovarna je imela 4 oddelke: 1. cunjarno, 2. staro tovarno ali tovarno za pisalni papir, 3. novo tovarno ali tovarno za cigaretni papir, 4. Marganovo ali tovarno za ovojni papir. Cunjarna je imela Becherjevo turbino ali Peltonovo kolo s 50 KS, izdelano že leta 1888. Marganovo je imelo 2 Girardovi kotlasti turbini s po 90 in 75 KS, ki nista obratovali že od začetka vojne. Stara tovarna je imela Girardovo kotlasto turbino z ročno regulacijo z 250 KS in 2 špiralni turbini z ročno regulacijo s po 50 KS. Nova tovarna je imela 2 kotlasti špiralni turbini s po 350 KS, dobavljeni leta 1918, neka druga špiralna turbina je bila dobavljena že leto dni prej. Parne sile so potrebovali obrati 950—1000 KS. Proizvajali so jo 4 parni kotli, 2 s po 165 m² kurilne ploskve, 2 s po 250 m² kurilne ploskve. Obratovala sta 2 parna stroja: 1 ležeči Compound, dobavljen leta 1896, s 500 KS, 1 ležeči Compound stroj, dobavljen leta 1918, s 500 KS. Električno silo je dajal 1 vrtilni generator 500 kVA pri 500 V napetosti. Vodno silo je dajala Rečina, vendar zelo neenakomerno: 116 dni v letu po 100 % ali 1300 KS, 81 dni po 50 % ali 650 KS, 66 dni po 0 % ali 0 KS. — Po prevratu so dolgo časa obratovali v novi jugoslovanski tovarni samo 3 stroji za papir.

Leta 1922 se je tovarna preimenovala v Smith & Meynier, tvornica papira d. d. Zagreb. Delniški kapital je tedaj znašal 2.000.000 Kj (5000 delnic po 400 Kj). Lastnik vseh delnic je bila »Jela«, d. d. za industriju papira (ustanova Praštedione). Leta 1925 je bila zvišana delniška glavnica na 10.000.000 din, leta 1927 so zaradi valorizacije povišali glavnico na 15.000.000 din, leta 1939 na 20.000.000 din, končno leta 1940 na 25.000.000 din. Leta 1944 je znašala glavnica 25.000.000 Kn (125.000 delnic po 200 kun). — V času okupacije je tovarna pogosto stala. Račun aktive in pasive je znašal leta 1942 kar 83.658.133 Kn.

Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode d. d. v Ljubljani

Proizvodnja papirja na Slovenskem ima kar dolgo tradicijo. Za prvim mlinom, ki je pričel z delom leta 1579, se je do prve moderne tovarne zvrstilo še 7 podobnih obratov po raznih delih dežele.¹⁶

Najmočnejšo slovensko in obenem jugoslovansko tovarno za papir je zasnovala družba, ki se je ustanovila leta 1842 v Ljubljani na pobudo glavnega družabnika Fidelisa Terpinca; ostali trije družabniki so bili Jožef Bischof, Franc Gallé, Valentin Zeschko.¹⁷ Z rednim delom je pričel obrat Vevče poleti 1843. Osem let zatem so pričeli proizvajati papir tudi v novem obratu, imenovanem Janezija. Od takrat dalje je tovarna Vevče sestavljena iz obrata Vevče in obrata Janezija; vsak izmed njiju more obratovati popolnoma samostojno. Družba je kupila leta 1861 vodne sile najprej na Verju, leta 1863 še v Medvodah, končno leta 1868 majhno papirnico v Goričanah. Od naslednjega leta dalje so v vseh treh krajih, na Verju, v Medvodah in Goričanah, proizvajali lesovino; v Goričanah poleg tega še papir. — Prvi industrijski kombinat oziroma njen zarodek v slovenski in jugoslovanski industriji papirja je torej nastal zelo zgodaj, že v prvih letih avstrijskega liberalnega gospodarskega sistema. Leta 1870 je bilo vseh 5 obratov prodanih graški papirničarski družbi Leykam-Josefsthall A. G. für Papier- und Druck-Industrie. Delniški kapital je znašal 2.000.000 gld (10.000 delnic po 200 gld); 10 delnic, torej 2000 gld, je imelo 1 glas. Leta 1873 so glavnico povišali na 4.000.000 gld. Člani uprave nove delniške družbe so bili izmed domačinov Valentin Zeschko (izpadel konec leta 1878), Jožef Krisper in Karel Galle (izpadla konec leta 1880).

Družba je vgradila brusilnici na Verju manjši stroj za proizvodnjo papirja, ki je obratoval od 1889 do 1910, ko je požar uničil brusilnico in stroj za papir. Leta 1890 so pričeli v Goričanah proizvajati poleg lesovine in papirja še celulozo.

Po prevratu je leta 1920 odkupila vse obrate te družbe Ljubljanska kreditna banka in ustanovila v ta namen delniško družbo z naslovom Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode d. d. v Ljubljani. Obrati so se odplačali največini v gotovini, 39 % odkupnine so plačali z delnicami nove družbe. Zaradi tega in zato, ker je bilo veleidelničarjev več (LKB, zagrebška podružnica WBV, Jadranska banka v Ljubljani, »Jela« d. d. Zagreb, Kreditni zavod v Ljubljani, Vladimir Arko iz Zagreba), se je ustanovil dne 10. avgusta 1922 sindikat veleidelničarjev, ki se je imenoval tudi večinski sindikat ali bloksindikat, ker so ti člani shranili delnice Združenih papirnic, ki so jim bili lastniki, v Ljubljanski kreditni banki in jih s tem blokirali za pogodbeno dobo, za čas do 31. decembra 1930. Pogodba je predpisovala Združenim papirnicam višino investicij, zvišanje ali znižanje delniškega kapitala, sklenitev kartelnih pogodb z domačimi ali tujimi družbami, nakup drugih tovarn itd.

Še v času veljavnosti pogodbe je LKB počasi prevzemala delnice ostalih manjših deležnikov bloksindikata; po preteku pogodbe je že imela v svojih rokah več kot $\frac{3}{4}$ delnic.

Kombinat Združenih papirnic se je dobro zavedal svojega gospodujočega položaja in ga je mogel dobro izkoristiti zlasti zato, ker je za njim stal eden izmed najmočnejših predstavnikov slovenskega finančnega kapitala, namreč LKB. S stalnimi investicijami in izboljšavami se je obdržala tovarna na primerni višini, čeprav je zaostajala za tujimi modernimi veleobrati. Da niso bili njeni proizvodi dražji, je delno pripisati ceneni lastni električni energiji, lastni tovarni celuloze in lesovine ter 4 strojem za papir, ki so bili sčasoma preurejeni na električni pogon.

Po prevratu so Združene papirnice nabavile od časa do časa celulozo v tovarni celuloze v Rebercah pri Železni Kapli na Koroškem. Za tovarno je imel kombinat že dogovorjen odkup, ki pa je bil vezan na pogoj, da se bo izšel plebiscit v jugoslovansko korist.¹⁸

Tovarna celuloze in papirja Rebrce je bila osnovana leta 1908. Leta 1916 jo je prevzela tvrdka Brüder Kranz, d. d. v Gradcu. Takoj ob koncu prve svetovne vojne je bilo zaposlenih v njej 174 delavcev in delavk, od tega 166 Slovencev in 8 Avstrijcev; predelavcev je bilo 5, vsi so bili Slovenci. Uradnikov je bilo 14, od tega 9 Avstrijcev, 4 Slovenci in 1 Čeh. Pred vojno je znašala zmogljivost okoli 500 vagonov celuloze na leto, med vojno okoli 300 vagonov, čeprav je zmogljivost znašala 600 vagonov.¹⁹

Združene papirnice so imele izvrstno izvedeno tehnično, komercialno in administrativno organizacijo, imele so po državi več pravnih zastopnikov, dobre zveze doma in v tujini in letni »dispozicijski fond« v višini do 200.000 din, ki se je uporabljal, kot pravijo viri, v »diskretne namene«. Imele so po 6 inženirjev (za papirništvo, elektrotehniko, kemijo), po 4 akademsko izobražene komercialiste, po 2 doktorja prava in več srednje strokovno izobraženih uslužbencev in mojstrov, vse samih domačinov, razen tehničnega ravnatelja, ki je bil do leta 1940 Avstrijec Henrik Jahn, ter prva leta po vojni nekaj tujih strokovnjakov.²⁰

Toda v zvezi z Združenimi papirnicami moram omeniti še neko drugo važno aktivnost: trud in tudi uspehe v zvezi z organizacijo strokovne srednje šole papirničarske stroke. Leta 1940 je obstajalo v državi vsega skupaj 25 večjih obratov za proizvodnjo papirja, kartona, lepenke, lesovine in celuloze. Vsa ta podjetja niso imela domačega strokovno srednje izobraženega in šolanega naraščaja, razen kolikor so si ga sama izobrazila, ki naj bi vodil stroje za papir in za celulozo ter prevzel mesta strokovnih mojstrov (satinažni, črtalni, dvoranski, kuhalni mojstri, holandski mlinarji itd.), delovodij itd.

Skoraj tri četrtine obratov, po številu točno 18, je delovalo v Sloveniji, med njimi so najmočnejši sestavljali kombinat Združenih papirnic. Ker je imel ta zaradi jakosti tudi največjo potrebo po strokovno šolanem kadru, je razumljivo, da je najprej prav tu vznikla misel o tem, naj se v okrilju Tehniške srednje šole v Ljubljani osnuje vsaj enoletni papirničarski tečaj. Vodstvo tovarne je glede tečaja stopilo v zvezo z ravnateljstvom TSS v Ljubljani že leta 1930. Zamisel se takrat ni mogla uresničiti bolj zaradi pomanjkanja prostorov in materialnih sredstev kot zaradi pomanjkanja predavateljev za to stroko. Delavski, zlasti še delovodski in mojstrski naraščaj, se ni mogel specializirati v papirničarstvu

doma; moral bi iti v tujino, zlasti v Nemčijo in Francijo, kjer so delovali taki zavodi, kar pa je bilo praktično nemogoče. V danih razmerah so si morala podjetja pomagati ali s svojimi priučenimi delavci ali s tujci.

Misel o papirničarski šoli v Ljubljani ni bila zaradi teh težav opuščena. Pozneje, leta 1934 in 1935, so skušale izposlovati Združene papirnice dvosemestralni tečaj pri TSS s pomočjo ljubljanske zbornice za trgovino, obrt in industrijo, vendar tudi brezuspešno. Šele leta 1940 je moglo priti do uresničitve: prvi specialni tečaj za papirniško stroko je bil na TSS od 7. oktobra 1940 do 31. marca 1941. Vsi trije predavatelji so bili iz obrata Vevče. Prvi tečaj je obiskovalo 20 slušateljev. Po uspešnem zaključku se je za prvim zvrstilo še nekaj tečajev z večjim številom obiskovalcev. Po osvoboditvi se je iz njega razvila zvezna papirniška srednja šola s sedežem v Vevčah.²¹

Vprašanje tujih strokovnjakov v predvojni Jugoslaviji je bilo sploh vprašanje zase in je bilo vsedržavnega značaja; mnogo se je govorilo in pisalo o njem. Bilo je v ozki zvezi z razvojem srednjega in višjega strokovnega šolstva ter razvoja izrazito domače industrije še pred prevratom. Zato je zasedal vsaj prvo desetletje vodilna mesta v nekaterih industrijskih panogah tuji strokovnjak. Tak je primer tudi z industrijo papirja, ki v Jugoslaviji ni bila številna. Zaradi dragega študija v tujini in sorazmerno skromnega povpraševanja po strokovnjakih papirniške stroke se je odločilo za ta študij le malo domačih študentov.

Zagrebačka dionička tvornica papira

Dne 18. marca 1893 je bila v Zagrebu ustanovna skupščina, ki je utemljila delniško družbo za dobo 50 let z namenom, da zgradi v mestu tovarno papirja.²² Ustanovitelji nove delniške družbe so bili Edvard Prister, Aleksander pl. Weiss, dr. Maks Steiner, Mavro Friedfeld, Josip Siebenschtein. Osnovna glavnica je znašala 600.000 K. Izdalo se je samo 1500 delnic po 200 K, glede ostalih 1500 delnic je bilo sklenjeno, da se bodo izdajale po potrebi. Pet delnic je imelo 1 glas.

Tovarno so pričeli graditi v letu 1894, obratovati je pričela v oktobru 1895 z enim strojem za papir delovne širine 1920 mm (obnovljen v letih 1925, 1932, 1942 v lastnih delavnicah), z enim parnim strojem itd. Leta 1905 je bilo vgrajenih več strojev za izdelovanje papirnatih vreč in še drugi parni stroj. Tovarna je delala izključno s parno silo 450 KS in mestnim električnim tokom; vodne sile ni imela. V prvih letih je znašala proizvodnja okoli 180 vagonov papirja na leto.

Ker je omogočala jugoslovanska čarinska politika v prvih letih po prevratu izdaten uvoz papirja iz tujine, ni bila Zagrebačka nič več konkurenčna in je s 1. novembrom 1924 ustavila obratovanje. Pozneje se je z večjimi investicijami preusmerila v glavnem na izdelavo ovojnega papirja in papirnih vrečic. Proti koncu leta 1925 je spet pričela obratovati, potem ko je lastnik Freund zaman nudil svojo tovarno naprodaj. Maja 1925 je ta namreč predlagal predsedniku Združenih papirnic, dr. Karlu Trillerju, naslednje tri možnosti: 1. odkup Zagrebačke s stroji,

razen tovarne papirnih vrečic, za 12,000.000 din, 2. odkup stroja za papir za 4,000.000 din, 3. osvoboditev Zagrebačke obveznosti, ki so izvirale iz pogodbe o interesni skupnosti z dne 21. decembra 1921 (o tej pogodbi več pozneje). — V vodstvu Združenih papirnic so mnogo razpravljali prav o točki 2, ker so s tem upali dokončno izločiti konkurenco Zagrebačke. Kljub vsemu do odkupa ni prišlo.²³

V poprevratnih letih je bila lastnik 10 % delnic Zagrebačke pravzaprav Praštediona, ostalih 90 % delnic je imel v rokah zagrebški veleindustrialec Matija Freund, veleidelničar »Goluba, prve hrvatske tvornice cigaretnog papira i tuljaka d. d. u Zagrebu« (»Golub« je bil ustanovljen leta 1921. Predsednik družbe je bil Milivoj Crnadak, člani pa: Matija Freund kot direktor, Franjo Latković in drugi. Družba je prevzela to-

Sl. 2

Sl. 3

Sl. 2. Vodni znak Zagrebačke pred prvo svetovno vojno. — Sl. 3. Vodni znak Zagrebačke pred prvo svetovno vojno

varno, ki je bila prej izključna last Matije Freunda; leta 1922 se je »Golub« udeležil nakupa delnic Smith & Meyniera na Sušaku).

V konjunktornem letu 1929 je bila Zagrebačka izdatno povečana in modernizirana. Zgrajena je bila tudi elektrocentrala s turboagregatom »Škoda« 480 kWA (ustavljena zaradi konstrukcijske napake po letu in pol obratovanja). Podjetje si je pričelo ustvarjati manjši kombinat: leta 1928 je bila dograjena brusilnica lesa z mesečno zmogljivostjo 8 do 9 vagonov (modernizirana leta 1936), končno obrat za izdelavo sulfitne celuloze z enim kuhalnikom 90 m³ vsebine (zgrajen leta 1930 z mesečno zmogljivostjo 25 vagonov); vgrajeni so bili razni novi stroji, na primer 1 kalander, 1 rezalec, 1 stroj za izdelovanje katraniziranega papirja s širino 1100 mm in z največjo hitrostjo 40 m papirja v minuti (po obnovitvi 1941 je bil ustavljen in ni več obratoval) itd. Dobavljen je bil drugi stroj za papir, in sicer za natron in ovojni papir z delovno širino 1900 mm ter dva nova holandca. Novembra 1932 je nastal požar v objektu, kjer je bil nameščen stroj I za papir; le-ta je bil tako poškodovan, da so morali za nekaj časa ustaviti izdelavo papirja.

Tretji stroj za papir za svilene in tenke papirje, z delovno širino 1780 mm je bil vgrajen leta 1936. Naslednjega leta je sledila nova modernizacija in povečava: spuščena je bila v pogon električna centrala, sestavljena iz visokotlačnega kotla Babcock-Wilcox z 42 atm (300 m² ogrevalne površine) in 1 kombinirane parne turbine (stari parni kotel Babcock-Wilcox je bil vgrajen že leta 1918); vsaka teh treh parnih turbin

je bila zvezana s posebnim generatorjem. Kupili so četrti stroj za pisalni in tiskovni papir z delovno širino 1820 mm (vgrajen leta 1938, leta 1942 so ga povečali v lastnih delavnicah), 6 holandcev in 1 rezalec. Obrat za proizvodnjo celuloze je dobil nov kuhalnik s 130 m³ vsebine z mesečno zmogljivostjo 35 vagonov (spuščen v pogon leta 1938) in belilnico celuloze, zgrajeno leta 1938 v lastnih delavnicah z največjo mesečno zmogljivostjo 20 vagonov. Tik pred okupacijo so spustili v pogon naprave za oplemenitev celuloze (za izdelavo tako imenovane alfa celuloze) z zmogljivostjo 5 vagonov mesečno; naprave so pričeli graditi leta 1940 v lastnih delavnicah. Še pred tem, leta 1939, so pričele obratovati naprave za kuhanje stipse z zmogljivostjo 1 tone v 8 urah. Industrijski tir normalne širine so zgradili leta 1894 v skupni dolžini tirov 675 m.

Ker se je s pomladjo 1939 pojavil nacistični Tretji rajh že na Karavankah in je bilo kazno, da bo prodiral še naprej do Trsta in Reke, je med jugoslovanskimi Židi nastal preplah. Zato sta bili naprodaj meseca aprila 1939 kar dve tretjini delnic Zagrebačke v višini okoli 24.000.000 dinarjev. S prevzemom delnic bi prešli na kupca tudi dolgovi v višini okoli 20.000.000 din. Zakaj je zašla Zagrebačka v take težave? Po smrti Matije Freunda, ki je še razpolagal s premoženjem 80—100.000.000 din, je bila vsa dediščina razdeljena na 4 dele, znaten pomen je imel tudi velik investicijski pohlep obeh mlajših Freundov. Hotela sta namreč tovarno na vsak način povečati in z njo konkurirati Združenim papirnicam. S to željo sta samo pogubila sama sebe.

Ob nastanku »Nezavisne države Hrvatske« je bilo od 50.000 delnic kar 25.500 delnic pri dveh privatnikih v Beogradu, 20.918 delnic sta imela Pavel in Malvina Freund iz Zagreba, ostalo je bilo raztreseno v glavnem po Zagrebu. Delnice obeh Beograjčanov je zaplenila ustaška oblast, ker so bile »protipostavno« odtujene. Zaradi zaplembe židovske imovine so bile zaplenjene tudi delnice obeh Freundov. Delnic vseh teh glavnih lastnikov si ustaši niso mogli prilastiti, ker so zgorele že prej o priliki bombardiranja Beograda. Na skupščini 22. januarja 1944 je bila glavница povečana od 10.000.000 Kn na 25.000.000 Kn in POHIT (Povlašćeno hrvatsko industrijsko-trgovačko d. d.) je z vpisom 75.000 delnic v vrednosti 15.000.000 Kn postal lastnik 96.064 delnic od skupnega števila 125.000 delnic (torej 77 %).

Med okupacijo se je uprava često menjala. Proizvodnjo so zavirale težave, navadne za vojne razmere: pomanjkanje surovin, premoga, električne energije; delovanje narodnoosvobodilne vojske in s tem v zvezi preganjanje delavcev; poleg tega ni mogla prodati Zagrebačka vseh svojih proizvodov zaradi nestalnega in včasih silno zoženega tržišča (posledica operacij NOV). Pri teoretično največji možnosti 1460 delovnih dni (365 dni × 4 stroji) ali 1300 vagonov papirja letno, so vsi 4 stroji obratovali:

leta 1940	1109 dni ali 76 %
leta 1941	998 dni ali 68 %
leta 1942	1041 dni ali 71 %
leta 1943	819 dni ali 56 %
januar—september 1944 .	261 dni ali 18 %

V tem času so izdelali vsi 4 stroji skupaj:

leta 1940	1064 vagonov papirja ali 82 %
leta 1941	892 vagonov papirja ali 69 %
leta 1942	994 vagonov papirja ali 76 %
leta 1943	791 vagonov papirja ali 61 %
januar—september 1944 . .	262 vagonov papirja ali 20 %

Dividende so znašale od leta 1918 do 1922 kar 9¹/₂ %, zato jih od leta 1923 do 1935 niso izplačevali; od leta 1936 do 1938 so znašale 10 din, leta 1939 zopet 6 %.

Obrat za proizvodnjo celuloze je mogel teoretično izdelati 512 vagonov celuloze na leto. Dejansko je proizvedel:

leta 1940	424 vagonov ali 83 %
leta 1941	260 vagonov ali 51 %
leta 1942	202 vagona ali 40 %
leta 1943	133 vagonov ali 26 %

Brusilnica lesa je imela zmogljivost 100 vagonov lesovine na leto. Pridobila jo je:

leta 1940	95 vagonov ali 95 %
leta 1941	69 vagonov ali 69 %
leta 1942	42 vagonov ali 42 %
leta 1943	44 vagonov ali 44 %

Vsaj od prevrata do okupacije in ustanovitve NDH ni bila komercialna in administrativna organizacija v tovarni nikoli na potrební višini. Ker ni bilo točnih statističnih podatkov, so bile tudi kalkulacije netočne oziroma slabe, niti se ni mogla ugotoviti točna potrošnja surovin. Vojne razmere so jih prisilile k večji rednosti (statistika, načrtovanje porabe surovin itd.). Račun aktive in pasive ter dobička in izgube kaže za nekatera leta naslednjo sliko:

Leto	Aktiva in pasiva	Dobiček in izguba
1921	17,729.240. Kj	4,124.506 Kj
1940	70,724.451.55 din	24,300.408.52 din
1941	73,678.612.93 Kn	29,894.688.34 Kn
1942	95,500.508.26 Kn	43,700.873.46 Kn
1943	170,798.801.28 Kn	40,808.316.87 Kn

Ker je bila menjava dinarjev v kune izvedena v sorazmerju 1 : 1, je razvidno iz številč spričo padanja proizvodnje, kako je »Nezavisno« zajemala inflacija.

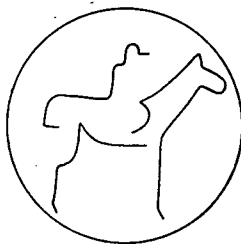
*Bratje Piatnik, tovarna za dokumentni in kartni papir,
Radeče pri Zidanem mostu*

Tovarno za dokumentni in kartni papir v Njivicah je preuredil iz nekdanjega mlina za papir že Valentin Krisper.²⁴ Od njega so jo kupili leta 1907 bratje Piatnik (Ferdinand, industrijec na Dunaju, dalje Adolf star., industrijec prav tam, končno Rudolf). Valentinov sin Anton Krisper, po stroki pravnik, ki se je ves posvetil papirničarstvu, je bil ravnatelj tovarne. V smislu pogodbe je bilo določeno to mesto Antonu do smrti. V času sklepanja kupoprodajne pogodbe je bilo v tovarni zaposlenih 124 delavcev; obratoval je 1 stroj za papir z delovno širino 1300 mm.

Medtem ko so delali delavci pred letom 1907 pri petrolejski razsvetljavi in so sušili papir na soncu, so Piatniki takoj po nakupu

Sl. 4

Sl. 5

Sl. 4. Vodni znak Janezije (Vevče)
pred prvo svetovno vojno

Sl. 5. Vodni znak Radeč med obema
vojnama

napeljali v tovarno električni tok in vgradili za sušenje papirja sušilne valje; tovarno so torej znatno modernizirali in ji povečali zmogljivost ter sprejeli nove delavce.

Novembra 1908 je bil izbrisan Rudolf, vpisan njegov sin Rudolf ml., industrijec v Budimpešti. Po Ferdinandovi smrti leta 1930 je bil vpisan Ferdinand ml., industrijec na Dunaju, Ludvik in Ivana Brandes rojena Piatnik, nekoliko pozneje še ing. Viktor Piatnik, sin Adolfa star., industrijca na Dunaju. Podjetje v Radečah je bilo vpisano kot javna trgovska družba, v tovarni na Dunaju so nastopali Piatniki kot komanditna družba, v Budimpešti kot delniška družba.

Obrat v Njivicah se je specializiral v proizvodnjo papirja za igralne karte (tako imenovani avers in revers papir), dokumentni papir (papir iz cunj), papir za bankovce in vrednostne papirje ter risalni papir (posnetek Schöllershammerja) itd.

V Jugoslavijo je prinesla tovarna: 1 stroj za papir, 2 turbini (120 in 60 KS), 1 parni stroj Flottmann 60 KS, 1 rezervni parni stroj s 120 KS, 1 generator s 120 KS, 1 kalandar itd. Takoj po prevratu je že bilo zaposlenih do 130 delavcev. Tovarna je bila obnovljena leta 1928. Takrat

je znašal podjetniški kapital 2,700.000 din, obratni kapital 1,200.000 din, stroji so bili vredni 7,000.000 din, nepremičnine (stavbe in 30 ha gozda) 2,500.000 din.

Leta 1935 je prišel za dve leti v Radeče ing. Viktor Piatnik. Napravil je načrte za drugi stroj za papir, postopno nakupoval nekatere strojne dele, zopet druge dal izdelati v lastnih delavnicah v Radečah. Stroj je bil spuščen v pogon v letu 1937. Zaradi konstrukcijskih napak je bil leta 1939 obnovljen; po tem času je služil za izdelovanje boljših papirjev in kartonov. Proizvodnja obeh strojev je znašala v najugodnejšem primeru 25 ton papirja na dan. Poleg obeh teh dveh strojev je imela tovarna še tri kalandre, 8 holandcev, 2 stroja za rastriranje, 2 kolodroba, 2 rezalna stroja, več obrezovalnih strojev, 1 parno turbino s 500 KS itd. Proizvodnja se je sukala takole:

leta 1931 . . .	100 vagonov papirja (162 delavcev)
leta 1935 . . .	113 vagonov papirja (131 delavcev)
leta 1939 . . .	156 vagonov papirja (167 delavcev)

Tik pred drugo svetovno vojno se je dvignil podjetniški kapital na 3,000.000 din, obratni kapital je znašal prav toliko, vrednost nepremičnin se je povečala na 8,000.000 din.²⁵ Proti koncu leta 1938 je ponudil Piatnik v odkup svojo tovarno tudi Združenim papirnicam; le-te so ponudbo odklonile. Med okupacijo obrat ni zmanjšal proizvodnje. Da bi ohromili nemško gospodarsko moč, so napadli partizani dne 5. julija 1944 tovarno in jo zažgali; stroje in stavbe so uničili 75-odstotno.

Tovarna je bila ves čas medvojne Jugoslavije lastnina avstrijskega kapitala in ene same družine.

Sladkogorska tovarna papirja in lepenke

Tovarno za lesovino je zgradil na Sladkem vrhu ob Muri leta 1873 Adolf Leopold grof Lucchesi-Palli vojvoda della Grazia.²⁶ Leta 1885 je bila utemeljena kot tovarna lepenke in lesovine. Vojvoda della Grazia je prodal posestvo in tovarno dne 5. julija 1895 lastniku vinogradov Robertu vojvodi iz Parme. Ta je oboje prodal Danielu Feuerlöschnerju dne 5. februarja 1898. Feuerlöschner je moderniziral obrat s tem, da je leta 1905 zamenjal oba dosedanja primitivna brusilca za les na uteži z dvema hidravličnima brusilcema. Ko je leta 1908 lastnik umrl, je tovarno podedoval njegov sin. Takrat je obrat proizvedel že po 200 vagonov lepenke na leto.

Leta 1909 se je podjetje preimenovalo v »Tovarno lepenke d. z o. z. v Gradcu«. Sin je vodil obrat do leta 1920, ko ga je prodal Josipu Rosenbergu, grosistu iz Maribora. Pravzaprav se je D. J. Feuerlöschner prvotno odločil prodati tovarno konzorciju, sestavljenemu iz Hrvatske industrije papira d. d. Zagreb, Josipa Rosenberga, »Drave«, lesne industrijske družbe iz Maribora, ter tvrdke Adolf in Aleksander Jacobi z Dunaja. Investicije za jez so bile zelo nujne, toda družabniki niso hoteli sodelovati. Zato je postopno odkupilo vse deleže podjetje Josip Rosenberg. Le-to je dalo tovarno vpisati oktobra 1920. Sicer so jo ponudili v nakup

tudi Združenim papirnicam, vendar je ta družba nakup odklonila. Za stroje se je po svoji strani zanimalo še podjetje Bonač iz Ljubljane.

Po prevratu je tovarna prinesla v novo državo naslednje naprave: 5 strojev za proizvodnjo lepenke, 2 Francisovi turbini (280 in 560 KS), 1 Jonvalovo turbino s 170 KS, 1 parni kotel s 97 m² kurilne ploskve, 2 brusilca za les itd. Proizvodnja je takoj po prevratu znašala 5 ton patentne lepenke in 4 tone lepenke, sušene na zraku. Zaposlenih je bilo 85 delavcev.

Tvrdba Rosenberg je vgradila leta 1922 stroj za enostransko gladki ovojni papir s širino 1720 mm in s tem preobrazila obrat v tovarno za papir in lepenko. Lastnik je investirал v podjetje okoli 5—6.000.000 din in zašel zaradi tega v finančne težave. Maja 1924 je ponudil tovarno v odkup Združenim papirnicam za 11.000.000 din, kar je bilo spet odklonjeno. V tem času je tovarna že imela poleg 1 stroja za papir še tri holandce in 1 parni stroj s 60 KS. Proizvodnja je znašala leta 1924: rjave lepenke 90 vagonov, bele lesovine 30 vagonov, superior papirja 225 vagonov. Zaposlenih je bilo že preko 150 delavcev in delavk.

V oktobru leta 1925 je tovarno kupil Rosenbergov nečak mag. pharm. Mavro Sessler iz Zagreba s podporo dunajske Hartmannove družbe, ki je hotela dobiti v tovarni delež. Januarja 1926 je bila vpisana »Sladkogorska tovarna lepenke in papirja d. z o. z.«. Tovarna Voith iz St. Pöltena se je vknjižila kot lastnica strojev v tovarni. V teku leta se je videlo, da obrat nima dovolj vodne sile zaradi slabega stanja jezua. Sessler je jez temeljito predelal in vgradil novo turbino. Denar je iskal pri Praštedioni in pri Kreditnem zavodu v Ljubljani. Bil je povsod zavržen, čeprav je bil lastnik gozda v Sp. Brložniku, velikega 140 ha, vseh delnic »Industrije papirnatih robe d. d. v Zagrebu« in pozneje 50 % delnic »Prerade papirnatih robe d. d. v Zagrebu«. Končno se je bančno navezal na Zadržno gospodarsko banko v Ljubljani.

Zaradi neugodne prometne zveze s Šentiljem v Slovenskih goricah kot najbližjo železniško postajo se je ves promet opravljal preko železniške postaje Weitersfeld v Avstriji, ki je bila približno desetkrat bliže kot po cesti v Šentilj. Šele leta 1928 so dogradili žičnico (dolgo 6,5 km), ki je vezala tovarno z železniško postajo Šentilj; s tem je prenehala zveza z Avstrijo.

Leta 1927 je znašala proizvodnja 20—22 vagonov superior papirja in 8—10 vagonov lepenke na mesec. Vodno silo je lastnik povečal od 430 na 1200 KS tako, da je dal vgraditi 3 Francisove turbine. Wolfova lokomobila je nudila 175 KS rezerve. Vodna množina je omogočala vsak čas izrabo nadaljnjih 300 KS. Tovarna je bila vredna v tem času 20 milijonov dinarjev, skladišče surovin, polsurovin in izdelkov je bilo vredno do 4.500.000 din.

Ker tovarna ni bila sposobna zadostiti finančnim obveznostim do Zadružne gospodarske banke, je le-ta zahtevala julija 1932 prisilno poravnavo izven stečaja. Tedaj se je pokazala aktiva 43.000.000 din, pasiva 53.000.000 din. Po daljših dogovorih je uspelo skleniti nagodbo na temelju 40-odstotne kvote, plačljive v 12 mesecih. Nagodba je bila potrjena januarja 1933, postopek kmalu nato ustavljen. Na osnovi te rešitve in

z namenom, da se zajamči zanesljivost plačila dolga, je predal Sessler vse deleže tovarne v fiducialno last Zadrुžne gospodarske banke. S tem v zvezi je bil aprila 1934 brisan Sessler tudi kot poslovodja; novi poslovodje so postali vodilni ljudje Zadrुžne gospodarske banke in Zadrुžne zveze. Po izplačilu vsega dolga, ki je znašal 24.000.000 din in je bil plačljiv v 27 letih, bi postal Sessler spet lastnik tovarne in poslovodja.

Dne 12. julija 1934 je bila vpisana tvrdka »Industrija papirja in lepenke Sladki vrh d. z o. z.« s kapitalom 50.000 din, ki je vzela v zakup vse stroje in naprave ter vgradila spomladi 1935 še drugi stroj za papir. Kot edini poslovodja nove tvrdke je bil prvotno vpisan samo Sessler, novembra 1935 je sledil še poslovodja dr. Stanislav Rosenstock iz Zagreba, zaupnik HIP, ki je finansiral izplačilo upnikov v smislu nagodbe. Junija 1936 je bil Rosenstock izbrisan, vpisana ing. Imre Hajdu in Edvard Pichler.

Proizvodnja je nihala takole:

leta 1935 . . .	318 vagonov papirja
	139 vagonov lepenke (224 delavcev)
leta 1938 . . .	477 vagonov papirja
	229 vagonov lepenke (267 delavcev)
leta 1939 . . .	496 vagonov papirja
	272 vagonov lepenke (310 delavcev)

Leta 1940 je imela tovarna 2 stroja za papir, 11 strojev za lepenko, 6 holandcev, 2 brusilca itd. Vsi stroji so bili vredni 17.000.000 din, nepremičnine 20.000.000 din. Obrat je imel 3 vodne turbine s 1200 KS in štiri parne stroje z 200 KS (1 v rezervi s 150 KS).

Že prej, junija 1938, so prenesli sedež podjetja iz Sladkega vrha v Šentilj, pozneje v Zagreb. Ob okupaciji je obrat nekaj časa stal. Junija 1941 se je vodstvo preselilo spet nazaj na Sladki vrh, kjer je bilo pod komando komisarja Leschnigga, bivšega uslužbenca Lešnika.

Tovarna papirja in lepenke Ivan Bonač sin, Količevo

Ivan Bonač je pričel podjetniško pot s knjigoveznico, ustanovljeno leta 1883 v Ljubljani.²⁷ Pozneje jo je prevzel sin Fran. Da bi jo zalagal z lastno lepenko, si je oče zamislil 1906 zgraditev kartonažne tovarne v Ljubljani. Leta 1920 je sin zgradil tovarno za lepenko, karton in papir v Količevem. Že leta 1921 so bili vgrajeni prvi stroji, ki so vsi dokončno stekli naslednjega leta: to so bili 4 stroji za lepenko, 2 holandca, dve hidravlični stiskalnici, kolodrob itd. Prvi stroj za papir je bil postavljen leta 1924.^{27a} Energijo so proizvajali parni stroj s 120 KS in 2 Francisovi turbini s skupno 12 KS. Parni kotel sistema Dürr-Gehre je imel 75 m² ogrevalne ploskve. V prvih letih je znašala proizvodnja le 1 tona papirja in 1 tona lepenke na dan, ker se je delalo s tretjinsko zmogljivostjo. Če preračunamo na letno količino, dobimo nekako 30 vagonov papirja in prav toliko lepenke. Proizvodnja je zložno napredovala in dosegla

leta 1929 že 185 vagonov papirja, lepenke in kartona na leto. Kartonski stroj je stekel namreč prav tega leta, drugi stroj za papir pa leta 1932.

Zaposlenih je bilo 164 delavcev. Pogonsko silo so dajale 4 turbine s 470 KS, Lanzova lokomobila s 100 KS, parni stroj Flottmann z 80 KS, poleg starega parnega kotla je deloval še Pauherjev parni kotel s 60 m² kurilne ploskve. Ker električne energije vseeno ni bilo dovolj in da bi proizvodnjo še bolj pocenil, se je pogajal Bonač poleti 1934 s Kranjskimi deželnimi elektrarnami za dobavo toka.

Leta 1933 je že bilo zaposlenih 200 delavcev. Pri zmogljivosti 600 vagonov papirja in lepenke na leto je bilo dejansko izdelanih tega leta le 320 vagonov papirja in lepenke. Leta 1935 je bila proizvodnja še manjša: 270 vagonov papirja, lepenke in kartona. Pri tedanji zmogljivosti 900 vagonov skupno je znašala proizvodnja:

leta 1936 . . .	370 vagonov papirja in lepenke (237 delavcev)
leta 1938 . . .	550 vagonov papirja in lepenke (230 delavcev)
leta 1939 . . .	650 vagonov papirja in lepenke (232 delavcev)

Tedaj je znašala osnovna glavница 12.000.000 din, stroji so bili vredni 10.000.000 din, nepremičnine 5.000.000 din. Vodnih turbin je imela tovarna 5 s skupno 500 KS, dalje parni stroj s 600 KS. Bonačeve izdelke so prodajali HIP in Papieros v Zagrebu ter Podliessnig v Mariboru. Tovarna je imela bančne zveze s Češko industrialno banko, Jugobanko in Kreditno banko, vse v Ljubljani. Tovarna je izdelovala naslednje vrste papirja: tiskovni, klobučni, kopirni papir, pergamyn, pergamentni nadomestek, kartone pa: manila, jacquard, kromonadomestek itd. Na leto je bilo uvoženo iz Nemčije 125 vagonov celuloze in 90 vagonov lesovine. Pred drugo svetovno vojno si je pričel Bonač ustvarjati nekak kombinat s tem, da je zgradil v Vidmu ob Savi tovarno celuloze.

Fabrika hartije Milan Vapa, Beograd

Srbija ne pozna klasičnih mlinov za papir. Načrt iz leta 1809 glede utemeljitve takega obrata ni bil nikoli realiziran.²⁸ Dežela je pričela proizvodnjo papirja kar z moderno tovarno, ki je stekla šele po prvi svetovni vojni, leta 1924. Utemeljil jo je Milan Vapa, ki je pričel svoj vzpon kot knjigovez; pozneje je postal načelnik Državne tiskarne v Beogradu. Leta 1907 je že imel tovarno za predelavo papirja.²⁹

Vapa je med prvimi dobil po prevratu preko dobrih zvez iz nemških reparacij stroje za tovarno papirja v vrednosti 18.000.000 din. Na kredit je dogradil v jeseni 1924 tovarno in se zadolžil za okoli 10.000.000 din. Tovarna je pričela delati z 1 strojem za papir, z 1 parnim strojem s 1000 KS in 1 generatorjem s 500 KS, dalje z dvema parnima kotloma s po 200 m² kurilne ploskve itd. Zaposlenih je bilo takrat 162 delavcev in delavk ter 10 uradnikov. V konjunktornih letih po prevratu je obrat izdelal, čeprav redkokdaj, 12—15 ton finega papirja na dan.

Aprila 1922 je ponudil Vapa udeležbo pri bodoči svoji delniški družbi Združenim papirnicam, LKB, WBV, Praštedioni oziroma »Jeli«, vsem skupaj za 4.000.000 din.³⁰ Da bi si izboljšal položaj, je napravil v decembru 1923 pogodbo z Upravo monopolov, po kateri naj bi sodelovala država v tovarni s 50-odstotno udeležbo. Še istega leta se je osnovala tvrdka Milan Vapa d. d. s kapitalom 40.000.000 din (4000 delnic po 10.000 din). Vendar ni bila tvrdka niti vpisana niti ni izdala delnic. Dogovorjeno je bilo, naj ostane Vapa doživljenjski predsednik te družbe. Med deležnikoma je kaj kmalu prišlo do spora, ker ni hotela država pravočasno prevzeti tovarno. Vapa je dobil svoj obrat nazaj v prosto razpolaganje. Zaradi spora je morala tovarna, komaj je stekla, že začasno prenehati z delom.

Nesoglasja, spori in šibkosti so povzročili, da sta se leta 1926 baje pričela zanimati za tovarno 2 koncerna: Hartmannov in Neusiedlerski, prvi iz Nemčije, ki je bil udeležen tudi v Avstriji, drugi iz Avstrije. Nekaj tednov nato je bil pooblaščen s finančnim zakonom minister za finance dr. Milan Stojadinović, da odkupi še drugi del Vapine tovarne. Stojadinovićev naslednik dr. Perić ni hotel o odkupu nič slišati, ker se je ugotovilo, da je država v celoti vplačala svoj glavniški delež 20 milijonov din, ki se je že porabil za gradnje v tovarni; dalje, da Vapa ni nikoli prepisal podjetje v delniško družbo, pač pa, da je njen edini lastnik on sam; da obstaja torej delniška družba, ki ji je medtem Francosko-srbska banka odprla junija 1927 stečaj zaradi zahtev v višini okoli 13.000.000 dinarjev, samo na papirju.

Navedeni škandal, spor s Francosko-srbsko banko in stečaj so bili končani s tem, da je bankine zahteve priznal Vapa kot svoj osebni dolg in da se je banka v marcu 1928 vpisala za zgoraj navedeno vsoto z 12 % na celotno Vapino imovino. Po tem dogodku je vstopil v podjetje kot tajni družabnik in finančnik znani Laza Marković, minister na razpoloženju, ki je v tovarno investirал baje okoli 20.000.000 din. Laza Marković je Vapo finansiral preko ravnatelja Jugo-Siemens d. d. v Beogradu. Spor z državo naj bi se zato po Vapini ponudbi poravnal tako, da bi odpisala Uprava monopolov polovico vsote od skupnih 20.000.000 din, drugo polovico naj bi odplačal Vapa v desetih letnih obrokih po 6 %. Za teh 10.000.000 din naj bi se Uprava vpisala na drugo mesto, za banko.

V členu 89 finančnega zakona iz leta 1928/29 je dobil minister za finance potrebno pooblastilo, da sprejme Vapino ponudbo v nekoliko spremenjeni obliki. Člen se je glasil: »Minister za finance se pooblašča, da po sporazumu z ministrskim svetom izvrši likvidacijo tovarne Milan Vapa d. d. s pomočjo poravnanja na ta način, da bo Uprava državnih monopolov odstopila Vapi vse svoje pravice, ki jih ima v tej delniški družbi, Vapa pa bo izplačal (= vrnil) Upravi državnih monopolov na ime kupoprodajne cene 10.000.000 din, to je, protivednost za polovico delnic, ki niso bile izdane, čeprav jih je monopol vplačal, s 6 % letnih obresti za 10 let v enakih letnih obrokih. Vse dolgove te delniške družbe, tako tiste, ki so zavarovani z zalogo, kot one, ki so osebni, sprejme Milan Vapa nase...« — Ta je zavlačeval s podpisom sporazuma, kajti odplačevanje obresti se je računalo od dneva podpisa, tovarno pa je tako

in tako že imel. Vrednost tovarne se je cenila na 25—30.000.000 din; obtežena je bila z okoli 13.000.000 din. Razen tega je dolgoval Vapa državi okoli 9.000.000 din. Poleg Francosko-srbske banke in države je bila glavni upnik še tvrdka Pantić i drug, beograjska trgovina s papirjem na debelo, ki je finansirala poslovanje in prodajo Vapinih izdelkov.

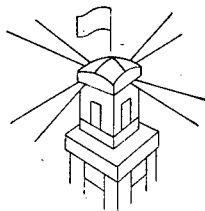
Ker beograjska tovarna ni bila grajena na solidni finančni osnovi, jo je lastnik ponudil leta 1929 v nakup Smith & Meynieru, kar je le-ta odklonil. Proti koncu leta 1934 se je le pričela zanimati za nakup sušaška tovarna v zvezi z neko tujo skupino kapitalistov. Egon Srebre je izposloval od Smith & Meyniera zagotovilo, da bo v tej zadevi delal skupaj z Združenimi papirnicami (torej nič brez nadzorstva najmočnejšega proizvajalca). Določeno je bilo, da bodo Vapino tovarno pregledali strokovnjaki; Smith & Meynier bo poslal Hartlieba, Združene papirnice višjega inženirja Karla Wagnerja iz Münchena.³¹ Vapa je sploh ponujal svojo tovarno naprodaj raznim tvrdkam, vrsto let zaporedoma tudi Združenim papirnicam. Vendar jo je vedno ponujal za previsoko ceno. Zaradi tega in zato, ker je bila pomanjkljivo urejena in zastarela, so Združene papirnice redno odbijale nakup. Zaradi raznih težav in pomanjkljivosti je Vapina tovarna često stala. Pri študiju poslednje kartelne pogodbe iz leta 1938 bomo jasno videli, kako in zakaj je bila sprejeta tudi določba, naj se nadzoruje namestitve novih strojev za papir (tu je gotovo mišljen tudi morebitni nakup Vapinih strojev), izgradnjo tovarn in podobno. Če to prenesemo na Vapo, spoznamo, kakšen pritisk je moral prenašati. Brez znatnih udeležb pri državnih nabavah in brez prodajanja po nizkih cenah bi moral tovarno sploh zapreti. V letih okoli 1937 je proizvajal obrat na leto 150—160 vagonov papirja; čeprav je največja zmogljivost znašala 600 vagonov; tovarna je obratovala torej s 25—30 % zmogljivosti, potemtakem globoko pod mejo rentabilnosti.

Maja 1936 so kupile Združene papirnice pri Vapi 3 stroje za izdelovanje kuvert, in to zato, da so pritisnile Zagrebačko tvornico papira. Toda o tem več pozneje.

Leta 1938 se je podjetje pretvorilo v delniško družbo, kjer sta poleg Vape sodelovala z velikimi paketi delnic še Vlado Ilić in pivovarnar Vajfert.³² Delniški kapital, ki je prvotno znašal 35.000.000 din, je bil reduciran na 31.000.000 din (3100 delnic po 10.000 din).

Oktober 1938 so zagovarjale vse jugoslovanske kartelirane tovarne papirja nakup Vape kot nujno zlo, ker ta ni bil karteliran in je zato »kvaril« cene kartelu. Razen Piatnika so bile vse ostale pripravljene prevzeti udeležbo pri tem poslu po višini svoje kartelne udeležbe. Za odkup so nameravali pritegniti še delcredere fond kartela, ki bi ga v ta namen lahko uporabljali tudi v bodoče. Na vsak način so hotele imeti v odkupljeni tovarni Združene papirnice absolutno večino.

V začetku aprila 1939 je Milan Vapa umrl. Po oporoki je bila edini dedič vdova Milica, upravnika celotne imovine sta bila podpredsednik

Sl. 6. Vapin vodni znak med obema vojnama

tvrdke Milan Vapa d. d., Đorđević, in solastnik pivovarne Vajfert, Gramperg. Zapuščina je bila voljna tovarno prodati za 25,000.000 din. Faktični vodja obrata je postala vdova ob sodelovanju tehničnega ravnatelja Lehmana, ki ga je zaposlila za honorar 75 RM na dan.

Bilanca je pokazala, da presega pasiva aktivo za 13,200.000 din:

Aktiva		Pasiva	
tovarna . . .	30,000.000 din	delniška glavnica . . .	30,000.000 din
izdelan papir .	1,400.000 din	upniki	15,000.000 din
dolžniki . . .	700.000 din	nedvignjene dividende .	1,500.000 din
surovine . . .	1,800.000 din		47,100.000 din
	33,900.000 din		

Za tovarno so se po Vapini smrti zanimale po ena italijanska, nemška in domača skupina delničarjev (ta nam je že znana), menda tudi še Uprava monopolov. Od kartelirancev je Zagrebačka odklonila sodelovanje pri zadevi, češ da nima denarja, Čačak je bil za sodelovanje, toda s pogojem, da se mu preskrbi kredit, ki bi bil enak njegovi kvoti in bi se odplačeval z menicami v višini 100.000 din na mesec, Sladkogorska ni dala jasnega odgovora, Piatnik je okleval, Bonač se je izrekel za sodelovanje s pogojem, da bo Vapin naslednik obvezno kupoval celulozo v Vidmu; za sodelovanje so bile tudi Združene papirnice, ki so spravile na dan še drugo možnost spričo nihanja in oklevanja ostalih tovarn (oklevanja, ki ga pred Vapino smrtjo ni bilo), da namreč kar same kupijo Vapo, saj so finančno tako močne kot nobena ostala tovarna; o tem so se pravkar prepričale. Zadeva je propadla zaradi odpora Zagrebačke, češ da ne bo mogla privoliti v odstop določenega dela svojega kontingenta na novo pristopivšemu podjetju.³³

Vapa je izdeloval samo brezlesne pisalne in tiskovne papirje, se pravi papirje najboljših vrst; vendar je bilo znano, da se je kakovost iste vrste papirja močno spreminjala in da niti dvakrat ni bila na enaki višini.

Z okupacijo v letu 1941 je zašla tudi ta tovarna v krizo, ker je bil skoraj docela ustavljen dovoz celuloze; proizvodnja je bila zmanjšana na minimum. Račun aktive in pasive je znašal leta 1941 že 54,768.821 din, leta 1942 kar 65,540.649 din; račun dobička in izgube je izkazoval v prvo imenovanem letu višino skoraj 16,000.000 din, v drugem preko 19 milijonov din³⁴ (srbskih okupacijskih dinarjev).

Fabrika hartije a. d. Čačak

Ta najmlajša družba papirničarske stroke se je osnovala leta 1929, torej še v času, ko se je papir dobro prodajal in je imel visoko ceno. S proizvodnjo je pričel obrat poleti 1930, ko se je že kazala kriza. Zato so se morali lastniki močno zadolžiti in ves čas do okupacije niso bile dividende nikoli izplačane. Družba je izšla iz beograjske grosistične

tvrdke za papir Pantić i drug. Predsednik družbe, ki je imela središče v Beogradu, je bil ves čas prof. Ilija Rankić, člani upravnega sveta so bili Risto Pantić, Danilo Pantić in prokurist Milan Pantić.

Delniška glavnica je znašala 10.000.000 din (100.000 delnic po 100 dinarjev). Razni direktorji, tudi tehnični, so se često menjavali. Dolgo časa je obrat zaposloval okoli 120 delavcev; šele s konjunkturo pred drugo svetovno vojno se je povzpelo število na 200 skupaj. Ves čas je obratoval 1 stroj za papir širine 1750 mm. Proizvodnja je znašala približno 1 vagon papirja na dan; v poslovnem svetu ta ni veljal kot dobro izdelan papir.

Večino časa med okupacijo je tovarna stala delno zaradi pomanjkanja surovin, delno zaradi delovanja narodnoosvobodilne vojske. V letu 1941 je izkazoval račun aktive in pasive 44.000.000 din, račun dobička in izgube skoraj 5.000.000 din.³⁵ — Tovarna je bila torej šibkejša oziroma manjša kot beograjska papirnica. Enako njej tudi Čačak ni imel obsežnejšega tržišča. Temu je bila vzrok majhna zmogljivost obeh tovarn, nič manj tudi dejstvo, da so Vapo kot nekarteliranca skušali povsod tolči, medtem ko Čačak sploh ni bil zmožen, da bi dalj časa konkuriral drugim jugoslovanskim tovarnam, kaj šele tujini.

Končno moram omeniti še 3 najmanjše obrate za proizvodnjo papirja, ki jih zaradi skromne zmogljivosti nisem vnesel niti v zemljevide niti jih drugače nikjer ne omenjam in upoštevam. To so:

Papirnica v Višnji vasi pri Vojniku. Ustanovil jo je leta 1870 graški Stolner iz Višnje vasi. Obrat za proizvodnjo papirja je proizvajal le slabši rjavi papir za zavijanje (rjavi filament). Od leta 1918 do 1925 mu je bil lastnik Josip Winter. Papirja se je izdelalo 1—2 vagona na leto; prodajal se je samo domačim trgovcem v neposredni okolici. Leta 1925 je prevzel papirnico Leopold Klančnik. Obratoval je samo v poletnih mesecih; če je bila takrat suša, je proizvodnja mirovala. Mala tovarna je bila dokončno ukinjena dne 1. marca 1930.³⁶

Drugi mali obrat je deloval v *Zrečah pri Konjicah* ter je leta 1922 že proizvajal ovojni papir slabše vrste in lepenko.³⁷

Umka. To papirnico jugozahodno od Beograda je osnoval beograjski trgovec s papirjem Jovanović sredi leta 1939 in je najprej pričel s proizvodnjo lepenke, pozneje tudi kartona; z naslednjim letom je izdeloval tudi še ovojni papir.³⁸ Prvi delavci so tja prišli iz Bonāčeve tovarne v Količevem.³⁹

B. Obrati za proizvodnjo lepenke in lesovine

Opisal sem že take obrate na Verju, v Medvodah, v Goričanah, v Sladkogorski, na Količevem in v Vevčah. Zato mi preostane še opis naslednjih 6 obratov:

Charles Moline, tovarna lesnih lepenk, Tržič. Tovarna je bila osnovana in je pričela z delom leta 1881 v Slapu nad Tržičem.⁴⁰ Pred prvo svetovno vojno je proizvajala na leto po 140—150 vagonov bele lepenke (skupaj 90 delavcev), med vojno pa okoli 60 vagonov. V začetku je imela

le 2 brusilca lesa, leta 1887 je bil zgrajen manjši pomožni obrat v Čadoljah z 1 brusilcem in manjšo turbino. Ko so leta 1895 zvečali vodni padec v Čadoljah, so pridobili še 40 KS, vendar so mogli vgraditi četrti brusilec šele leta 1902.

Po vojni je obratovala nekaj let s 3 brusilci (1 v rezervi), s 3 stroji za lepenko (1 v rezervi) ter 20 stiskalnicami, za kar je zadostovalo 340 KS. Proizvodnja je padla na 60 vagonov lepenke na leto, kar je proizvedlo 65 delavcev. Tik pred krizo v letu 1930 je postal Molinejev družabnik (pozneje popolni lastnik) njegov nečak Ernest Schallgruber, tržaški Avstrijec. Ta je ostal lastnik še skozi vso okupacijo do osvoboditve.

Proizvodnja se je sukala v glavnem takole:

leta 1932 . . .	58 vagonov bele lepenke
	21 vagonov lesovine
leta 1938 . . .	104 vagone bele lepenke
	7 vagonov lesovine
	0,5 vagona izolirnih plošč
leta 1939 . . .	95 vagonov bele lepenke
	4800 m ² izolirnih plošč

Tik pred drugo svetovno vojno, v času konjunktore, je bilo zaposlenih okoli 80 delavcev.

Ceršaška tovarna lesnih snovi in lepenke, prej Viljem Fürth d. z o. z. Maribor. Tovarno je osnoval leta 1888 Viljem Fürth.⁴¹ Z zgornjim naslovom je bila protokolirana leta 1920. Družabniki so bili Miroslav Auš, Pavla Auš, Jurij Bezuk, Fran Bonač, Mirko Punčuh, Jurij Fürth in Richard Peer (oba Avstrijca). V družbi je bilo 85 % domačega kapitala in 15 % tujega. Tovarna je imela tudi 40 ha gozda. Pred prvo svetovno vojno je znašala proizvodnja rjave lepenke 180 vagonov na leto; po vojni se je sukala takole:

leta 1924 . . .	100 vagonov (100 delavcev)
leta 1932 . . .	144 vagonov (90 delavcev)
leta 1939 . . .	151 vagonov (127 delavcev)

Tovarna je izdelovala z 8 stroji rjavo in sivo patent lepenko, dupleks lepenko, trde lakirane plošče za izdelavo kovčkov, kot stranski proizvod še lesovino (stroje so gnale 3 vodne turbine s 760 KS). Tik pred drugo svetovno vojno je znašala osnovna glavница družbe 900.000 din, rezerve 220.000 din. Imela je bančno zvezo s Praštediono podr. Maribor in Ljudsko posojilnico v Ljubljani. Skladišča je imela pri tvrdkah Lavoslav Steiner v Zagrebu, Nikola T. Jovanović v Nišu, Dominik Barth v Novem Sadu.

Tovarna lepenke in lesovine Prevalje. Tovarno je zgradil leta 1897 Franc Lahovnik.⁴² Od takrat do leta 1905 so izdelovali samo belo lesovino. Proizvodnja je znašala okoli 20 vagonov te pilsurovine, kar je izdelalo okoli 30 ljudi. Leta 1906 so Lahovnikovi dediči prodali obrat

grofu Douglasu pl. Thurnu-Valsassina iz Raven. Od takrat dalje so izdelovali poleg lesovine še belo lepenko, na leto okoli 18 vagonov. V letih po prevratu je imela tovarna 2 stroja za lepenko in 2 brusilca. Proizvodnja se je dvigala takole:

leta 1922 . . .	35 vagonov bele lepenke
leta 1926 . . .	40 vagonov bele lepenke
leta 1939 . . .	50 vagonov bele lepenke

Da bi se lepenka ne sušila samo zračno kot do leta 1927, ampak tudi parno, so zgradili kotlarno in kupili potrebne stroje; staro turbino iz leta 1897 so odstranili. Glavni kupec lepenke je bila tvrdka Rožankovski ter Benčina v Mariboru. Od modernizacije v letu 1927 dalje je bilo zaposlenih preko 40 ljudi. Decembra 1937 sta pogoreli tovarna in žaga; posledica tega je bila ponovna modernizacija. Kupljen je bil nov hidravlični brusni stroj z zmogljivostjo 4 tone zračno suhe lesovine v 24 urah.

Proti koncu leta 1939 je umrl Douglas Thurn, nasledil ga je sin Oton, tudi on po državljanstvu Avstrijec. Podjetje je bilo torej ves čas stare Jugoslavije last tujega kapitala. Zaradi interesov narodnoosvobodilne vojske so napadli dne 29. marca 1943 partizani tovarno in jo zažgali. Obratovanje ni bilo obnovljeno do osvoboditve.

Artur Perger, gozdarska industrija, Mislinja. Podjetje, ki je imelo 2670 ha gozda in lastno žago ter je izdelovalo deske, sode, zaboje in rjavo lepenko, je bilo osnovano leta 1900.⁴³ Vendar se je lepenka pričela proizvodnati šele po prevratu leta 1922. Proizvodnja rjave lepenke je znašala:

leta 1924 . . .	40 vagonov
leta 1936 . . .	49 vagonov
leta 1939 . . .	40 vagonov

Vseh delavcev skupaj je imela Pergerjeva gozdarska industrija okoli 150, nepremičnine so bile vredne preko 1.000.000 din, stroji preko 950.000 dinarjev; podjetje je imelo 6 vodnih turbin s 350 KS.

Tovarna lesovine in lepenke Edvard Pogačnik, Brezno. Tvrdka je bila vpisana leta 1931; ustanovil jo je mariborski trgovec in veleposestnik Pogačnik, ki je imel na Pohorju 220 ha gozda.⁴⁴ Tik pred drugo svetovno vojno je znašal podjetniški kapital 8.000.000 din, obratni kapital 1.500.000 din, stroji so bili vredni 4.000.000 din, nepremičnine 3 milijone din. Proizvodnja se je sukala takole:

leta 1932 . . .	49 vagonov bele lepenke
	70 vagonov lesovine
leta 1938 . . .	102 vagona bele lepenke
	82 vagonov lesovine

Vsega skupaj ni imel podjetnik nikdar preko 110 delavcev.

Izmed najmanjših obratov za proizvodnjo lepenke naj omenim tri obrate: Zreče in Umka sta nam že znana, tretji je bil »internega« značaja.

Za izdelavo škatel za čevlje si je omislila *tordka Bat'a* manjši obrat, ki je bil nameščen v kombinatu Borovo. Podatki o proizvodnji lepenke in podobno nam niso znani.⁴⁵

C. Obrati za proizvodnjo celuloze

Dva izmed teh obratov že poznamo: prvi, v Goričanah, je bil last kombinata Združene papirnice, drugi je pripadal Zagrebački.

Tretji, ki je bil glede na čas nastanka druga najstarejša tovarna za proizvodnjo celuloze, je bil utemeljen leta 1905 kot stranski obrat velike O. Steinbeisove gozdne industrije in se je imenoval *Tovarna celuloze Drvar*.⁴⁶ S proizvodnjo celuloze so pričeli leta 1907. V najbolj konjunkturinem letu pred prvo svetovno vojno, leta 1913, je obrat baje proizvedel 1300 vagonov celuloze. V kraljevino Jugoslavijo je prinesla tovarna pet kuhalcev celuloze s po 140 m³ ali 10 ton vsebine, dalje parne sile za 1000 KS; z vodno silo ni obratovala. Največja zmogljivost je znašala 1800 vagonov celuloze na leto. Tovarna je večkrat stala. Tako ni pogosto obratovala med leti 1930 in 1936, kajti Švicar Simonius, ki je bil njen lastnik, je zahteval znižanje cen lesa od okoli 60 din/m³ na 40 din/m³. Država mu ni ustregla, zato je delo ustavil.

Maja 1936 so raznesli časniki vest, da namerava kupiti tovarno neka švicarska skupina pod Tillovim vodstvom. To bi bila velika nevarnost za domačo industrijo papirja, zato so jugoslovanski proizvajalci bili pripravljeni preprečiti nakup. Združene papirnice so pooblastile svojega komercialnega ravnatelja, naj bi se pogajal s Simoniusom, ki je imel v svojih rokah 50,5 % delnic, in z ministrom Ulmanskim kot generalnim ravnateljem državnega podjetja Šipad d. d. Tillova skupina je nameravala po nakupu postaviti v Drvarju obrat za umetno svilo in vgraditi stroj za proizvodnjo papirja. Državo kot skoraj polovičnega lastnika Drvarja je bilo treba pridobiti za načrt domače skupine, ki bi prevzela Simoniusov delež v naslednjih razmerjih: po 10 % bi prevzele Sladkogorska, Količevo, Sušak, 15 % bi prevzel Čačak, 55 % Združene papirnice, ki so junija 1936 organizirale to domačo skupino s pritegnitvijo Praštedione. Najvišja kupna cena je znašala 600.000 švicarskih frankov; tovarno so ocenili prof. Lehmann iz Münchena, inž. Frank iz Sladkogorske in dr. Horovic iz Združenih papirnic (obrat Goričane).⁴⁷ Svoje strokovno mnenje k nakupu je dal tudi tehnični ravnatelj Združenih papirnic, češ da znaša zmogljivost Drvarja dnevno 6 vagonov celuloze ali okoli 1800 vagonov na leto. Ker je stal Združene papirnice 1 kg celuloze 1,90–2 din pri povprečni ceni lesa 156 din/m³ (torej je bil Šipadov les v Drvarju približno trikrat cenejši od slovenskega lesa), bi jih drvarska celuloza stala okoli 1 din/kg, seveda pri ceni 40–60 din/m³ lesa. Zato so bile jugoslovanske tovarne papirja načelno za odkup Simoniusovega deleža oziroma za nakup Drvarja, toda le s pogojem, da jim Šipad ne bo dvignil cene lesa in da bo komercialno vodstvo Drvarja v rokah domače skupine delničarjev.

Julija 1936 se je država odločila, da bo sama prevzela ves paket delnic za 630.000 švicarskih frankov in 800.000 din. Šipadov generalni ravnatelj je še tik pred tem ponudil Združenim papirnicam samim, da morejo kupiti Simoniusov delež za 700.000 šv. frankov. Ker so le-te odklonile tak pogoj, je Šipad odkupil švicarski delež sam in s tem postal 100-odstotni lastnik tovarne. Kmalu nato so ponudili Združenim papirnicam zakup tovarne, toda spet je bilo to odklonjeno, ker je Ulmanski zavrnil zahtevo, da bi dajal Šipad Združenim papirnicam cenen les.⁴⁸

Nekaj mesecev po Šipadovi potezi je začel Drvar s proizvodnjo. Vso količino celuloze je prodal v Ameriko in Francijo; za domače tovarne, ki so, razen Združenih papirnic in delno Zagrebačke, kupovale celulozo v tujini, ni rezerviral blaga. Kot odgovor na to so pričele Združene papirnice proučevati možnost, da bi se lotile v Goričanah izdelave celuloze za prodajo,⁴⁹ tovarnar Bonač pa je razmišljal o novi tovarni za celulozo, ki bi jo sam postavil. Oktobra 1937 se je že vedelo, da se je odločil za Videm ob Savi.⁵⁰

Prav takrat se je ukvarjal neki nemški koncern, za katerega je posredoval Wirtschaftsamt, z mislijo o ustanovitvi velike tovarne za celulozo, ki bi bila vsa namenjena za izvoz. Podjetje bi izkoriščalo samo bosenski les (znano je bilo, da bosenski iglavci niso dajali tako dobro celulozo kot slovenski iglavci) in izvažalo celulozo po vodi. Ti interesi so že vložili prošnjo za odobritev načrta.

Nemški kapital se je leta 1937 močno zanimal tudi za ustanovitev tovarne za celulozo v Tržiču na Gorenjskem na mestu, kjer je obratovala Bornova elektrarna. Ker si je hotel Born zajamčiti visoko udeležbo samo z aportom brez vnosa gotovine, so pogajanja napredovala le počasi, dokler ni vse skupaj zaspalo.

Tudi Švede so privlačevali bosenski gozdovi. Njihovo podjetje bi prav tako delalo samo za izvoz, celulozo bi vozili po vodni poti. Narodna banka kr. Jugoslavije je tudi njim delala težave glede dovoljenja za transfer dobička.⁵¹

Tik pred drugo svetovno vojno je pričela obratovati *Celuloza d. z o. z. Ljubljana*.⁵² Družba je bila vpisana avgusta 1938. Sestavljali so jo: na prvem mestu tovarnar Fran Bonač, dalje še Marica dr. Pehani roj. Bonač, Lya Pothorn roj. Bonač, Jugobanka podr. Ljubljana. Osnovna glavnica je znašala 2.000.000 din, stroji so bili vredni 20.000.000 din, nepremičnine 7.500.000 din. Tovarna, sezidana v Vidmu pri Krškem ob Savi, je pričela obratovati s 1. januarjem 1940. V prvih 6 mesecih je proizvedla 50 vagonov celuloze, čeprav je znašala največja zmogljivost okoli 600 vagonov beljene in nebeljene sulfitne celuloze. Že po nekaj mesecih obratovanja se je pričel izvoz v Italijo in Francijo. Stroje je gnala 1 parna turbina 1000 KS. Delavcev je zaposlovala 200, tehnično vodstvo je bilo v rokah inž. Fritscha. Bančno zvezo je imela Celuloza z Jugobanko podr. Ljubljana in z Banque Franco-Serbe v Parizu. Ob okupaciji so vso imovino, tako to v Količevem kot ono v Vidmu, zaplenile nemške okupacijske oblasti.

1. Dva jugoslovanska finančnika industrije papirja

Čisto domače industrije je bilo pred letom 1918 sila malo. Prava jugoslovanska industrija se je pričela tvoriti šele po prevratu z »nacionalizacijo« tujih obratov in z graditvijo novih podjetij. Vprašanje nacionalizacije in »nacionalizacije« v kr. Jugoslaviji je sploh problem zase. V Zagrebu je še v začetku februarja 1920 predlagala Trgovsko-obrtna komora Savezu novčanih zavoda u Zagrebu, naj se izvede »nacionalizacija« s pomočjo »Privilegirane industrijske banke«, ki naj se ustanovi v ta namen. Predlog ni prodrl, češ da je eden izmed najnevarnejših načinov finansiranja industrije prav ta monopolistični način.⁵³ Zato so izvajali »nacionalizacijo« industrije papirja na Hrvaškem prav tako individualno, kot so jo izvajali enako tudi na Slovenskem. V Srbiji kaj takega tako ni bilo potrebno, ker sta bila Vapa in Čačak zgrajena že v kr. Jugoslaviji.

Da sta postala dva najmočnejša jugoslovanska proizvajalca papirja last domačega kapitala, je rezultat teženj dveh močnih denarnih zavodov. Prvi zavod je znana Prva hrvatska štedionica, drugi je Ljubljanska kreditna banka.

Prva hrvatska štedionica d. d. u Zagrebu (kratko: Praštediona) je bila ustanovljena v fevdalnih časih; utemeljili so jo 14. decembra 1846 hrvaški preporoditelji dr. Ljudevit Gaj, Dimitrij Demeter, Anton Mažuranić, Ambroz Vranyczany, Franjo baron Kulmer in drugi z namenom, da dajo preporodnemu gibanju materialno osnovo.⁵⁴

V teku desetletij se je razvil zavod v enega izmed najmočnejših predstavnikov jugoslovanskega kapitala. Prvotna delniška glavnica 42.000 gld v srebru se je polagoma zviševala in dosegla tik pred prvo svetovno vojno vsoto 6.000.000 kron. Takrat je imela poleg centrale in menjalnice po raznih krajih Hrvaške še 20 podružnic in 2 izpostavi. Račun aktive in pasive je znašal 157.166.636 K, račun dobička in izgube 8.270.316 K. Dolgo vrsto let ji je bil glavni ravnatelj Milivoj Crnadak, eden izmed najvidnejših predstavnikov jugoslovanskega finančnega kapitala sploh. Poudariti moram, da je stala Praštediona za vsemi važnejšimi proizvajalci, predelovalci in proizvajalci papirja na Hrvaškem.

Prevrat je omogočil Praštedioni nov mogočen razvoj; tik pred drugo svetovno vojno je imela po državi že 37 podružnic, delniška glavnica je znašala 95.000.000 din, račun aktive in pasive kar 2.055.380.657 din, račun dobička in izgube 122.023.066 din. Hranila je vrednostne papirje, ki so bili ocenjeni na 375.479.846 din. Nepremičnine je imela po vsej državi; vredne so bile preko 157.000.000 din. Važno je poudariti tudi to, da je imela delnice raznih drugih denarnih zavodov, mnogih industrij (n. pr. tekstilne, mlinске, lesne, papirniške, tiskarske, železarske in strojne, elektrotehnične in sladkorne) ter podjetij (n. pr. gradbenih, rudarskih, trgovskih, prometnih itd).⁵⁵

Ljubljanska kreditna banka (kratko: LKB) je bila ustanovljena leta 1900 s pomočjo Živnostenske banke v Pragi. Po lastnih predpisih je smela opravljati vse bančne posle, še posebej kreditne, v korist domače trgovine in industrije. Njena ustanovitev je seveda imela svoje politično

ozadje: mišljena je bila kot odpor proti dunajskemu ali »avstrijskemu« kapitalu. Čehi se niso borili proti Dunaju le v parlamentu z obstrukcijo, ampak tudi z bankami in industrijo.

Predsednik upravnega sveta je postal Ivan Hribar, župan ljubljanski, v kr. Jugoslaviji senator in minister, podpredsednika sta bila Jožef A. Špitalsky (Čeh) in Miroslav grof Kulmer (predsednik Praštedione); direktorske posle je opravljal Ladislav Pečanka (Čeh), kot podravnatelj je fungiral Alojz Tykač (Čeh).

Delniška glavnica je znašala ob ustanovitvi 500.000 K (1250 delnic po 400 K). Že v naslednjem letu so jo zvišali na 1.000.000 K; leta 1905 so jo podvojili. Naslednja zviševanja so se vrstila takole: leta 1907 na 3.000.000 K, leta 1910 na 5.000.000 K, leta 1911 na 8.000.000 K, leta 1917 10.000.000 K. Takoj po prevratu so zvišali glavnico že na 20.000.000 K. Zaradi velikih potreb po denarju sploh in zaradi »nacionalizacij« še posebej so dvignili delniški kapital leta 1919 na 30.000.000 K, leta 1920 na 50.000.000 K, dokler ni bila leta 1922 dosežena vsota 80.000.000 K.

Podružnice si je LKB snovala takole: 1901 Split, 1907 Trst, 1909 Sarajevo, 1910 Gorica, 1912 Celje, 1919 Maribor, 1920 Ptuj in Brežice, 1921 Kranj in Novi Sad, 1922 Metković itd. Utemeljila je ali se udeležila pri naslednjih ustanovah: 1902 Pivovarna Laško, 1905 Jadranska banka v Trstu, I. hrvatsko-slavonska d. d. za sladkorno industrijo v Sisku, 1906 »Dalmatia« d. d. za paroplovbo, 1907 Prva tovarna orožja v Borovljah itd., po prevratu poleg drugega še pri STIL d. d. Ljubljana, Export-Import d. d. Zagreb, Hrvatska trgovska banka v Zagrebu, Građanska banka v Beogradu, »Danica« d. d. v Koprivnici, Združene papirnice. Kemična tovarna Šoštanj, »Drava«, lesna industrija d. d. Maribor, Brodarski sindikat Beograd, Zagrebška gradbena d. d. Zagreb itd. Tik pred drugo svetovno vojno je imela LKB podružnice v Beogradu, Celju, Kranju, Mariboru, Ptuju, Rakeku, Slovenj Gradcu, Splitu, Šibeniku, Zagrebu.^{56a}

Močnejšo notranjo krizo je preživljala LKB, ki je bila v rokah »starinov« ali stare garde liberalcev, leta 1923. Družba Arko—Praprotnik, oba iz vrst »mladinov« ali mlade garde liberalcev, je namreč priposestvovala 26.000 delnic LKB. Ta konzorcij si je znal pridobiti polnomočje za nadaljnjih okoli 15.000 bankinih delnic. S tem so pričeli »mladini« ogrožati osnovno podjetje »starinov«. Arko je dobil kot zet pok. dr. Ivana Tavčarja večji paket delnic, s pomočjo Slavenske banke in Praprotnika pa je kupoval te papirje še neprestano dalje. Zdelo se je, da je hotel dobiti Praprotnik LKB prav tako svoje nadzorstvo, kot sta prišla pod vpliv skupine Arko—Praprotnik dnevnika »Jutro« in »Slovenski Narod«. »Starini« so pričeli protiakcijo s tem, da so zahtevali od močnejših delničarjev, naj pristopijo k sindikatu za obrambo statusa quo.⁵⁶

2. »Jela«, industrija papira d. d., Zagreb

Medtem ko je bilo v Sloveniji sorazmerno zgodaj rešeno vprašanje »nacionalizacij« najmočnejše družbe za proizvodnjo papirja, je potekala »nacionalizacija« na Hrvaškem nekoliko počasneje iz dveh vzrokov:

prvi vzrok je bil ta, da se je najmočnejši predstavnik hrvaškega finančnega kapitala, Praštediona, na široko udeležil kot večinski ali manjšinski delničar pri številnih in najraznovrstnejših podjetjih. To je bila velika obremenitev njegovih finančnih zmogljivosti. Drugi vzrok je bil, da je potekalo zlasti prevzemanje obratov tvrdke Smith & Meynier na Sušaku oziroma Reki s težavo. Stari delničarji si namreč še sami niso bili takoj na jasnem, kako naj eno in isto tovarno, sestavljeno iz dveh delov, varno pripeljejo bodisi v Italijo, bodisi v Jugoslavijo, kajti dogodki na Reki so se razpletali dokaj nepregledno.

Zato je mogla ustanoviti Praštediona marca 1921 z glavnico 48 milijonov Kj (120.000 delnic po 400 Kj) družbo »Jelo«, ki je imela nalogo, da pokupi delnice obeh tovarn papirja na hrvaškem ozemlju, Zagrebačke in Smith & Meyniera.⁵⁷

To dolžnost je opravila šele leta 1922. Predsednik »Jele« je postal ravnatelj Praštedione, Milivoj Crnadak; ostali člani direkcije so bili: Matija Freund, Ernest Grünwald, dr. Robert Rosenberger, Franjo Latković, dr. Karel Triller itd. Zaradi obsežnosti poslov in zaradi celotnega poprevratnega razvoja dogodkov se Praštediona ni utegnila še posebej podrobno ukvarjati s težavami obeh tovarn papirja in z obrambo interesov hrvaške proizvodnje in prodaje papirja sploh. Za to je bila tu »Jela«. Ta je pripadala koncernu Praštedione in preko nje tudi obe tovarni. »Jela« je torej fungirala kot njuna krovna družba (holding company, Haltegesellschaft), bila je nekak posrednik med lastnikom koncerna in obema tovarnama.

Po nekaj letih obstoja je ta edina krovna družba jugoslovanske industrije papirja v celoti opravila svoje poslanstvo. Dne 14. decembra 1925 je bil izredni občni zbor »Jele«, kjer je večina delničarjev stavila na dnevni red predlog o njeni likvidaciji. Predlog je bil soglasno sprejet.

III. OSNOVNA POVEZAVA JUGOSLOVANSKE INDUSTRIJE PAPIRJA

Obdobje od prevrata do leta 1920 je bilo posvečeno predvsem organizaciji domačega jugoslovanskega tržišča in reševanju vprašanja »nacionalizacije« ter notranji ureditvi tovarn samih (domači ravnatelji, uvedba nove administracije in knjigovodstva v domačem jeziku itd.).

Položaj in razvoj naše industrije so določale tudi zunanje okoliščine. Prav v letu 1920 je vrednost avstrijske krone ponovno padla. Padec je izzval težko krizo v zahodnih predelih Jugoslavije, tuji proizvodi so postali cenejši od domačih. Ker je proizvajala domača industrija draže, je zašla v krizo; zaradi tega je imela Deželna vlada za Slovenijo dne 20. decembra 1920 splošno anketo. Slovenska industrija papirja je imela kot nadaljevanje te ankete posebni sestanek dne 22. decembra, ki so se ga udeležili: tovarne papirja, tovarne lepenke, kartonažne tovarne, tiskarne in ostali velepotrošniki papirja ter Zveza industrijcev za slovensko ozemlje. Sklenili so prositi ministrstvo za trgovino in industrijo v Beogradu za olajšavo pri nabavi strojev in njihovih delov ter surovin (znižanje oziroma oprostitvev carin), prepoved izvoza brusnega lesa, celu-

loze in podobno. Uvoz materiala se je splačal, saj je bilo novembra 1921 vrednih 100 avstrokron = 5,70 jugokron.

Ker je zelo padla tudi vrednost nemške marke, se je bila huda bitka med avstrijsko in nemško industrijo. Nič manjši ni bil boj med avstrijsko in jugoslovansko industrijo papirja. Odločilno vlogo za zmago je imel odnos med svetovno pariteto dinarja in avstrijske krone (prim. tabelo izravnnavanja). Ko je bila svetovna konstelacija dinarja in krone ugodna za uvoz, se je domači trg poplavljal s tujim blagom, ko pa so bile prilike ugodne za domačo industrijo, se je le-ta znašla pred nalogami, ki jih ni zmogla v tako kratkem času. Če se je blago prodajalo na zalogo, kar se je tudi delalo, je to pomenilo neplodonosen kapital; to je po svoji strani predstavljalo mejo, preko katere podjetje ni moglo iti prav izdatno, ne da bi bil ogrožen njegov obstoj.

Največja zmogljivost jugoslovanskih tovarn papirja je bila leta 1923 naslednja:

Združene papirnice . .	1000 vagonov na leto
Zagrebačka	240 vagonov na leto
Sladkogorska	190 vagonov na leto
Piatnik	60 vagonov na leto
Smith & Meynier . . .	60 vagonov na leto
	1550 vagonov na leto

Celuloze je bilo takrat v državi le malo. Proizvajala sta jo samo Drvar in Goričane. Drvar jo je izvažal v Italijo, Goričane so jo potrebovale zase. Vsi ostali, tudi obrata Vevče in Janezija, so jo morali kupovati v Avstriji po izvoznih cenah; te so bile za 25 % višje od cen, po katerih se je prodajala avstrijskim tovarnam. Zaradi znanega izida plebiscita na Koroškem so izgubili slovenski obrati tovarno celuloze v Rebercah. Po plebiscitu je bila tovarna spet pripravljena dobavljati celulozo, če bi se ji iz Jugoslavije dovažala premog in klorovo apno brez carine kot kompenzacija. Slovenske tovarne so vložile v Beogradu prošnjo v tem smislu, toda rešitve ni bilo. Drvar je celulozo marljivo izvažal v Italijo po 3 lire/kg. Mnoge zahteve so šle za tem, naj se prepove izvoz celuloze in brusnega lesa, ker je to dvigalo ceno domačih proizvodov. Tako so bili marca 1923 proizvodni stroški v slovenskih oziroma sploh jugoslovanskih tovarnah papirja za 25 % višji v primeri z avstrijskimi tovarnami papirja. Krivda je bila delno tudi na strani vodstva Jugoslavije same, ker je dovolilo brezcarinsko izvažanje starega papirja in brusnega lesa v valutno dobro stoječe države, na primer v Italijo in Švico. Doma se je plačalo za 1 m³ lesovine 400—500 jugokron, v Avstriji pa 1200 avstrokron, kar je bilo enako 240 jugokronam.

Novinarji oziroma tiskarnarji v državi so bili seveda za uvoz cenekega avstrijskega rotopapirja, tovarnarji papirja pa proti temu. Specialnega stroja za izdelavo rotopapirja v državi takrat ni bilo, ker so bili vsi stroji prirejeni za fini in srednjefini papir. Uzanca na svetovnem tržišču je znašala za rotopapir 50 gr/m², domači je tehtal 56—60 gr/m². Poraba časopisnega papirja sicer res ni bila tako zelo velika, saj je bilo

Tabela izravnavanja

Osnova je cena za 1 kg papirja (tuji računat do meje) po tečaju avstr. krone po relaciji v Beogradu na 15,65 din za 1 švic. frank

VRSTE PAPIJA	1913			PO STANJU Z DNE 10. OKTOBRA 1923						
	KRALJEVINA SRBIJA			AVSTRIJSKI PROIZVOD			DOMAĆI PROIZVOD			
	SRBSKA CARINA V DIN	CENA V DIN	% VREDNOSTI BLAGA	CENA + VOŽNJA DO MEJE		CARINA + AŽIO		CENA		
				AVSTR. K	VZLATU	DIN	ZLATI DIN	% VREDNOSTI	DIN	ZLATI DIN
1. TISKOVNI STROJNO GLADKI NESATINIRANI - DO 60 gr/m ²	0'11	0'32	35%	4200	0'33	1'35	0'09	27'3%	7 -	0'45
2. SREDNJE FINI IN NAVADNI KONCEPTNI SATINIRANI	0'11	0'32	35%	6300	0'49	1'35	0'09	18'4%	8'70	0'55
3. FINI PAPIR IZ SNOVI „C“	0'11	0'37	30%	7000	0'55	1'35	0'09	16'4%	11'10	0'71
4. FINI BREZLESNI BELI	0'11	0'39	28%	8100	0'64	1'35	0'09	14 - %	12 -	0'76
5. FINI BREZLESNI ZA RISANJE IN ZA KNJIGE	0'11	0'52	21%	9200	0'72	1'35	0'09	12'3%	13'50	0'87
6. KOT POD 2. REZAN V FORMATE „F“	0'14	0'37	38%	6450	0'51	3'15	0'20	39'2%	8'45	0'54
7. KOT POD 5. REZAN V FORMATE	0'14	0'54	26%	9500	0'75	3'15	0'20	26'6%	14 -	0'89
8. KOT POD 4. ZA ŠOLSKE ZVEZKE	0'50	0'42	119%	9600	0'75	5'85	0'37	49'4%	15 -	0'96

Tab. 1

Primerjava cen, mezd in davkov za leti 1913 in 1929

SUROVINE IN POTREBŠČINE ZA IZDELOVANJE PAPIRJA	NAZIV	MNO- ŽINA	CENA V K LETA 1913	CENA V DIN PO PREVRATU (K+5% x 11)	CENA V DIN LETA 1929	POVI- ŠEK V %
	CELULOZA BELJENA	100 Kg	27'10	313'06	363'48	48
	CELULOZA NEBELJENA	100 Kg	21'10	243'76	341'44	40
	LESOVINA	100 Kg	12'30	142'12	170'23	20
	KOLOFONIJA	100 Kg	22'60	261'03	657'83	152
	KLOBUČEVINA SUŠILNA	1 kom	1885'-	21771'75	39552'-	82
	KLOBUČEVINA MOČILNA	1 kom	149'51	1724'69	3937'-	128
	SITO	1 kom	384'-	4435'20	12707'30	186
	PREMOG	10 t	132'-	1524'60	1725'96	20
	LES BRUSNI	1 m ³	17'91	206'91	265'60	28
	LES BRUSNI	1 m ³	17'91	206'91	265'60	28
FINALNI IZDELKI	PAPIR PISALNI BREZLESNI	1 Kg	0'41	4'73	9'80	107
	PAPIR TISKOVNI IN PISALNI SREDNJEFINI	1 Kg	0'38	4'40	8'65	96
	PAPIR KONCEPTNI	1 Kg	0'36	4'16	7'05	69
	PAPIR ROTACIJSKI	1 Kg	0'32	3'74	4'-	7
	POVPREČJE	1 Kg	0'37	4'26	7'38	69
IZDATKI ZA MEZDE	POVPREČNO NA DELAVCA IN URO		0'35	4'07	7'53	85
	SOCIALNE DAJATVE ZA 1 OSEBO NA LETO POVPREČNO		29'30	338'36	619'-	83
DAVČNE DAJATVE	DAVČNE DAJATVE SO SE POVIŠALE V INDUSTRIJI PAPIRJA OD LETA 1913 DO 1929 ZA POVPREČNO 150-200 %					

OPOMBA: PODATKI SE NANAŠAJO SAMO NA OBRATE ZDRUŽENIH
PAPIRNIC D.D. V LJUBLJANI

Tab. 2

na primer še februarja 1921 rotacijskih strojev v raznih tiskarnah v državi le 9 (v Ljubljani 3, v Zagrebu 3, v Sarajevu 1, v Novem Sadu 1, v Beogradu 1),⁵⁸ medtem ko so jih imele sosednje države znatno več. Za njihove tovarne je bila izdelava rotacijskega papirja rentabilna, za naše ne.

1. Interesna skupnost in bloksindikati

Interesna skupnost dveh najmočnejših domačih proizvajalcev papirja je prišla do izraza prav kmalu po prevratu. Ker niso bile vključene v interesno skupnost tudi ostale tovarne papirja, je kazno, da sta to skupnost sklenila zgolj dva močna predstavnika jugoslovanskega finančnega kapitala, Praštediona in LKB, ki sta si svoje tovarne za papir pravkar pridobila z »nacionalizacijo«. V obrambo lastnih pridobitev pred domačo in tujo konkurenco v kakršnikoli obliki (mišljena je zlasti krepitev položaja tujih veleledničarjev in morebitno vrivanje domačih »nezaželenih« elementov) sta sklenila interesno skupnost in se med seboj močno povezala.

Dne 21. septembra 1921 je bila sklenjena na Dunaju okvirna pogodba med »Jelo«, Hrvatsko industrijo papira d. d. Zagreb (o njej več pozneje) in Fiducio d. d. Zürich (glavno »Jelino« delničarko) glede načina in potov prodajanja papirja.⁵⁹ Toda komaj tri mesece nato so to prvo pogodbo razširili: dne 21. decembra 1921 so podpisali podobni protokol stari trije deležniki: »Jela«, Fiducia, HIP ter dva nova: Praštediona in Združene papirnice. Protokol je obravnaval:

1. Zastopstveno pogodbo med Združenimi papirnicami in HIP.
2. Udeležbo »Jele« in Združenih papirnic pri HIP (bloksindikat).
3. Menjavo delnic med »Jelo« in Združenimi papirnicami (ali ustvaritev interesne skupnosti med obema delniškima družbama).
4. Kartelno pogodbo med Združenimi papirnicami in »Jelo« (obravnaval jo bom pozneje pri kartelnih pogodbah).

S tem protokolom je izgubila veljavo okvirna pogodba, ki sem jo omenil že zgoraj.

Ad 1. S pogodbo so izročile Združene papirnice HIP zastopstvo za prodajo vseh svojih izdelkov za vso Jugoslavijo razen Slovenije. »Jela«, ki je prenesla svoje generalno zastopstvo že prej na HIP, je vzela na znanje pogodbo glede zastopstva med obema pogodbenikoma. Združene papirnice so bile sporazumne s tem, da je prevzel HIP tudi generalno zastopstvo papirnic v Harmanecu in Slavošovcih in so se strinjale s tem, da bo HIP prodajal samo tisti papir teh dveh tovarn, ki ga ne izdelujeta niti Združene papirnice niti »Jela« oziroma njeni dve tovarni (dalje glej v poglavju Prodajna mreža).

Ad 2. Sindikat veleledničarjev, tudi večinski sindikat ali bloksindikat, je imel namen, onemogočiti za določen čas špekulacijo z delnicami in prepogosto prehajanje večjih paketov teh iz rok v roke; zajamčil je trdnost lastništva veleledničarjev v podjetju. »Jela« je sklenila s HIP prvo tako pogodbo že dne 2. septembra 1921. V smislu te pogodbe se je HIP obvezal, da bo zvišal delniški kapital od 10.000.000 na 15.000.000 KJ zato, da bo zamenjal nastalo razliko 5.000.000 KJ (10.000 delnic po 500 KJ) za 16.875 »Jelinih« delnic z vrednostjo 6.750.000 KJ. Združene papirnice so vzele z decembrsko pogodbo to na znanje in prejele dve opciji: prvo na 5000 delnic od tiste delničarske skupine, udeležene pri HIP, ki sta jo zastopala ravnatelj Armin Klein in dr. Robert Rosenberger, od »Jele« drugo opcijo na 2500 delnic HIP. Ta transakcija se je napravila s nasled-

njimi pogoji: za drugo opcijo, torej 2500 delnic HIP iz »Jeline« posesti, so dale Združene papirnice v zameno 1400 svojih delnic, za prvo opcijo v višini 5000 delnic HIP iz posesti Klein-Rosenbergerjeve skupine pa 3255 delnic. Za zamenjavo potrebne delnice so dobile Združene papirnice z zvišanjem svojega delniškega kapitala za 1,862.000 Kj. — Na prvi pogled se zdi transakcija nekoliko zapletena, vendar v resnici ni: HIP je obvladoval »Jelo« zato, ker je imel za 1,750.000 din njenih delnic več kot ona njegovih. Združene papirnice so obvladale HIP zato, ker so imele 7500 njegovih delnic, dale pa so 4655 svojih delnic (prejele so 3,750.000 din, dale 1,862.000 din; saldo 1,888.000 din).

Združene papirnice so pristopile s svojim skupnim imetjem delnic HIP iz obeh opcij k *sindikatski pogodbi med »Jelo« in skupino Klein-Rosenberger*, in to tako glede zapore delnic kot glede glasovalne pravice; prav na osnovi paketa delnic, ki so si ga tako pridobile, so namreč dobile Združene papirnice zastopstvo v direkciji HIP, kjer so bila mesta od sedaj dalje razdeljena takole: 50 % mest je pripadalo Kleinovi skupini, 25 % »Jelini« skupini in 25 % Združenim papirnicam. Bloksindikat HIP je trajal enako dolgo kot »Jelin« bloksindikat (glej pozneje).

Sicer so smele poslati že pred izvajanjem opcije Združene papirnice po enega zastopnika v direkcijo HIP in v njegov nadzorni svet zaradi učinkovitejše kontrole dogovorov, sklenjenih z njim, toda to poslanstvo ni temeljilo na materialni osnovi, na menjavi delnic. V tem primeru ne moremo govoriti o bloksindikatu.

Ad 3. Razen navedene menjave se je napravila še menjava delnic med »Jelo« in Združenimi papirnicami. Do tega je prišlo takole: Fiducia in Praštediona sta se medsebojno obvezali, da predasta iz svoje posesti »Jelinih« delnic Združenim papirnicam 15.000 komadov (vrednih 6 milijonov Kj) z dividendno upravičenostjo 1. januarja 1922. Združene papirnice so se temu nasproti obvezale, da bodo za 3 »Jeline« delnice izročile skupini Fiducia-Praštediona (v roke Praštedioni) 1 svojo delnico iz bodoče nove emisije delnic s kuponom za leto 1922.

S to menjavo delnic so dobile Združene papirnice $\frac{1}{8}$ »Jelinih« delnic od skupnih njenih delnic v vrednosti 48,000.000 Kj (torej 6,000.000 Kj); »Jela« je imela na izbiro, da si pridobi bodisi $\frac{1}{21}$ tistega »starega« delniškega kapitala Združenih papirnic, ki je bil dvignjen na 42,000.000 Kj (torej 2,000.000 din), bodisi v primeru, da bi izvajale Združene papirnice opcijo na delnice HIP, enako 2,000.000 Kj od »novega« delniškega kapitala 43,862.000 Kj; »Jela« torej ni imela pravice, dobiti delež iz povišane delniške glavnice Združenih papirnic (o razliki 1,862.000 Kj glej zgoraj). Obe skupini sta si medsebojno jamčili vzdrževanje razmerja 1 : 3 v korist Združenih papirnic tudi pri bodočih povečanjih delniškega kapitala ali pri siceršnjih delniških transakcijah. Gornja menjava se je razumela s pogojem, da ostanejo delnice Smith & Meyniera in Zagrebačke v »Jelini« listnici. Vsaka sprememba bi bila vezana na poprejšnjoodobritev Združenih papirnic, ker bi sicer bila menjava delnic »Jela«—Združene papirnice preklicana na zahtevo teh slednjih. Dogovorjeno je bilo, da bosta »Jela« in Združene papirnice medsebojno zamenjali za-

časno po enega člana uprave (določena sta bila Crnadak in dr. Triller). Mogoče bi tudi bilo število pozneje podvojiti. Zamenjava v izvršilnem odboru se ni predvidevala. Združene papirnice so dobile posebno pravico, istočasno poslati po enega zastopnika v upravo Smith & Meyniera in Zagrebačke.

Fiducia in Praštediona sta se dalje obvezali kot glavna »Jelina« delničarja, da bosta pristopili z delnicami Združenih papirnic, ki jih imata, v *bloksindikat Združenih papirnic* (veljal od 10. avgusta 1922 do 31. decembra 1930). Obratno so se priključile Združene papirnice z »Jelinimi« delnicami *bloksindikatu »Jele«* (veljal od 21. decembra 1921 do 14. decembra 1925).

Zamenjava ni šla samo za tem, da doseže zgolj *finančno interesno skupnost* obeh blokov, namreč »Jele« in Združenih papirnic, ampak tudi *komercialno interesno skupnost* z zajamčenjem sodelovanja tako v prodaji papirja kot v nadaljnjem razvoju vseh povezanih tovarn. Zedinili so se še, da se bosta »Jela« in Združene papirnice medsebojno podpirali pri carinskih in trgovskopolitičnih pogajanjih in da bosta obe družbi delovali po skupnih smernicah. V smislu nekakšne *tehnične interesne skupnosti* je bilo dogovorjeno, da se bosta obe družbi trudili, izogibati se konkurence pri vseh bodočih preureditvah svojih tovarn, ne da bi bila pri tem omejena samostojnost obratov ter sposobnost individualnega sklepanja kupčij. Pri novih utemeljitvah podobnih tovarn doma ali pri novih udeležbah sta si družbi obojestransko jamčili pravico udeležbe. Sorazmerje med Združenimi papirnicami in »Jelo« so določili v sorazmerju $\frac{2}{3} : \frac{1}{3}$ v korist Združenih papirnic. Sorazmerje se je nanašalo posebno na gradnjo, pridobitev ali udeležbo pri kaki tovarni za celulozo, klor, polsurovine in pomožne proizvode, enako tudi na zidanje novih tovarn za papir ali podjetij za predelovanje papirja.

Še pred likvidacijo družbe »Jela«, namreč že v septembru 1925, je ustavila Zagrebačka delo. Zaradi tega je bila oproščena vseh obveznosti, ki so izvirale iz podpisa pogodbe o interesni skupnosti iz decembra 1921 in iz podpisa pogodbe o poslovanju skupnega prodajnega urada Ljubljana-Zagreb z dne 28. julija 1924 s pogojem, da bodo vse te pogodbe spet pričele veljati, ko bo steklo delo v tovarni. Če bi se Zagrebačka prodala, bi bile za naslednika pogodbe prav tako obvezne.⁶⁰

Zaradi »Jeline« likvidacije so sklenile Združene papirnice, da bodo zahtevale od nje, naj stornira vso menjavo delnic. Za primer, da bi »Jela« temu nasprotovala, bi jo tožili in bi kot sankcije ne izplačali dividend na njene delnice. Dejansko je vrnila »Jela« 5000 delnic takoj v začetku leta 1926, ostanek 3928 delnic je prevzela Praštediona. — Pripomnim naj, da je prvotno prevzela »Jela« samo 5000 delnic Združenih papirnic, toda z opcijskimi pravicami pri novih emisijah se je število zvečalo na skupno 8928 delnic.

Navedene pogodbe so torej zelo tesno povezale deležnike za dobo štirih poprevratnih let. Ta leta so bila za samo industrijo precej kritična zaradi takratnih neurejenih valutnih in carinskih razmer. Pogodbe so predstavljale obrambo domače industrije pred pritiskom tujih proizvo-

dov, obrambo domačega kapitala pred tujim kapitalom. Poudariti moram še naslednje: Pred prevratom je bila usmerjena Zagrebačka prvenstveno na domače hrvaško tržišče; za prodajo svojih izdelkov si je uredila dobro organizirano prodajno mrežo (predstavljal jo je predhodnik HIIP). Družba Leykam-Josefsthal ni bila usmerjena specialno na Balkan in zato tu ni imela dobro razpredene prodajne mreže. Ko so se morale po prevratu preusmeriti Združene papirnice prvenstveno na jugoslovansko tržišče, je bilo nujno, da so se navezale na HIP in da so si z »Jelo« razdelile novi trg. Zato sta 1. in 4. točka pogodbe osnovne važnosti, 2. točka je le posledica učinka 1. točke (Združene papirnice vstopijo v vodstvo prodajne mreže HIP, zato je treba menjati odnose med »Jelo«, Združenimi papirnicami in HIP), 3. točka je pravno in materialno utrdila stanje, nastalo kot posledica 1. in 2. točke; pomeni tudi samoobrambo pred tujino. Kartelna pogodba (4. točka) je v bistvu kartel kontingentiranja, ki vsebuje določene poteze kartela rajoniranja.

Interesni trikot, utemeljen s tremi bloksindikati, je obvladal okoli 75 % domače proizvodnje papirja. Močno je zgubil veljavo z »Jelino« likvidacijo. Le-ta pomeni zaključek prve faze razvoja naše industrije papirja. Dokončno je zgubil interesni trikot veljavo pravzaprav z likvidacijo bloksindikata Združenih papirnic. To je zaključek druge faze razvoja. Konkurenca, ki je bila zaradi konjunktura in razvoja sil v domači industriji papirja regulirana in zadrževana do leta 1930, je prihajala po tem letu — ko je zajela kriza tudi naše gospodarstvo — vse močnejše do izraza. Kot edini preizkušeni izhod se je bolj in bolj uvajala praksa blažitve konkurence s pomočjo kartelov. Ta tretja stopnja, obdobje sorazmerno kratkotrajnih kartelov, je trajala do velikega in temeljitega kartela, ki je pričel veljati z letom 1938 in je predstavljal četrto fazo razvoja. Kar sledi njej, je le razkroj.

Na tem mestu naj omenim še *četrto sindikatno pogodbo*, čeprav ne sodi v obravnavani okvir: sklenjena je bila mnogo pozneje in zaradi izdelave proizvoda, ki je spadal že v predelovalno industrijo; značilna je bila zaradi svojega mednarodnega značaja in pomembna zaradi udeležbe domačih tovarn natron papirja.⁶¹

Natron papir se je uporabljal predvsem za izdelavo cementnih vreč. Pri nas se je za izdelavo teh vreč specializirala tvrdka Jugoslavenski Bates d. d. Zagreb, ustanovljena leta 1934. Družba je bila ustanova NAPIAG (Natron Papier-Industrie AG, Dunaj), Zagrebačke in Sladkogorske. V tovarni, ki je uporabljala prostore, stroje in vodilno osebje Zagrebačke, je bilo zaposlenih okoli 200 delavcev, 8 šivalnih strojev sistema Bates itd. Tvrdka Jugoslavenski Bates je spadala v koncern Bates International Bag Co, New York.

Upravni svetniki so bili: Egon Bjelinski, inž. Laci in Pavel Freund, dr. Joso Poduje (v ostalem tudi pravni zastopnik Združenih papirnic), Edvard Pichler, Mavro Sessler, Lavoslav Steiner, Miroslav Španić ali bivši Spitzer (vseh osem iz Zagreba), Emanuel Hillel, dr. Bruno Rovelli, Ernest Volkmar (vsi trije z Dunaja).

Med navedenimi tremi lastniki Jugoslavenskog Batesa je bila sklenjena dne 14. junija 1934 sindikatna pogodba, ki govori o deponiranju delnic, o pogojih dobave natron papirja in o drugih komercialno-tehničnih posebnostih.

2. Prodajna mreža

Slovenski kapital je bil lastnik najmočnejše tovarne papirja v državi, hrvaški kapital pa je imel najmočnejšo, izvrstno vpeljano in trdno organizirano prodajno mrežo za papir. Ta dva faktorja sta se primerno dobro dopolnjevala. Glavni steber prodajne organizacije je bil HIP.⁶²

HIP je bil vpisan v marcu 1919. Ustanovil ga je Armin Klein, ki je v njem deloval kot ravnatelj, Ernest Grünwald kot predsednik, ostali člani uprave so bili: dr. Robert Rosenberger, Milivoj Crnadak, dr. Heinrich Herz (Zürich), Matija Freund, Josip Rosenberg (Maribor), Lavoslav Steiner. Kmalu po ustanovitvi je družba prevzela podjetji Lavoslava Kleina in Lavoslava Taussiga v Zagrebu. Skupaj z nekaterimi interesi je sodeloval HIP pri nakupu Feuerlöscherske tovarne lepenke in lesovine poleti 1921; vendar je že julija istega leta odstopil od sodelovanja. Še istega leta je prevzel samoprodajo ter generalno zastopstvo Združenih papirnic in Sladkogorske, dalje samoprodajo »Jele«⁶³ odnosno Zagrebačke in Smith & Meyniera ter generalno zastopstvo slovaške tovarne v Slavovševcih (pozneje še one v Harmanecu).

Od septembra do decembra 1921 je imel HIP vlogo pooblaščenega prodajalca samo »Jelinih«⁶⁴ proizvodov. Z decembrsko pogodbo so mu predale zastopstvo in prodajo celokupnih izdelkov za vso državo razen Slovenije še Združene papirnice. V sporazumu z njim so se ustanovila zastopstva v Beogradu za Srbijo (to je za ozemlje bivše kraljevine Srbije), v Sarajevu za Bosno in Hercegovino ter Dalmacijo. Tako je od tega časa dalje fungiral HIP kot glavni zastopnik navedene interesne skupnosti.

Pri organizaciji prvega Prodajnega urada so bili prvotno udeleženi po finančni strani: HIP s 50 %, Združene papirnice s 40 %, Zagrebačka z 10 %. Ko se je kmalu nato Zagrebačka začasno izločila iz pogodbe zaradi prekinitve proizvodnje, se je delež Združenih papirnic in HIP pri finansiranju prodajnega urada spremenil in se ustalil na sorazmerju $\frac{4}{9} : \frac{5}{9}$ v korist HIP. Do septembra 1925 so se razmere predružačile: Združene papirnice so do takrat investirale v ta urad že 13.500.000 din, HIP le 3.100.000 din.

Pogodba Združene papirnice—HIP glede prodajanja vevškega papirja je trajala 3 leta, računajoč začetek z vzratnim datumom 1. oktobra 1921. V tem času je bil HIP dolžan kriti vso potrebo po papirju pri Združenih papirnicah oziroma pri »Jelinih«⁶⁵ obratih. V tujini je smel kupiti samo tisti papir, ki se ni izdeloval doma, sicer je moral plačati kazen v višini 5 % vrednosti fakture. Združene papirnice so se obvezale, da bodo določile v Sloveniji cene trgovcem za najmanj 2 %, direktnim potrošnikom za najmanj 5 % više od cen, določenih za HIP. Ta je dobil za vse posle, ki jih je opravljal za račun Združenih papirnic po državi

razen Slovenije, 2,5-odstotno provizijo. Določeno je bilo, da se bo nadcena razdelila medsebojno na dva enaka dela.

Zaradi goljufij HIP je razpravljal upravni svet Združenih papirnic sredi marca 1924 o tem, naj bi se odpovedalo generalno zastopstvo HIP ter Near Eastovo in Petrovićevo podzastopstvo; v bližnji bodočnosti naj bi se namreč vzpostavila lastna prodajna organizacija. Ker je HIP sam odpovedal pogodbo z začetkom maja 1924, je s tem nenadoma postalo viseče zastopstvo za Hrvaško in Slavonijo, Bačko in Banat. Pogodba s podzastopstvi za Srbijo ter Bosno in Hercegovino je veljala še naprej do 30. septembra 1925.

Po krajših pogajanjih so vseeno podpisale Združene papirnice, Zagrebačka in HIP pogodbo dne 28. julija 1924 glede novega skupnega prodajnega urada z naslovom Prodajni urad Združenih papirnic in Zagrebačke; le-ta je bil spet organiziran v okviru HIP in naj bi začel delovati dne 1. oktobra 1924. Združenim papirnicam je sedaj zajamčil HIP v ravnateljstvu prodajnega urada 3 mesta ali 50 % namesto dose-danjih 40 % (mesta so zasedli Triller, Seller in Prinzhorn). Veleđelničarji HIP Ernest Grünwald, dr. Robert Rosenberger in Armin Klein so položili polovico vseh delnic HIP v Praštediono za račun Združenih papirnic za ves čas trajanja pogodbe, se pravi za čas od 1. oktobra 1924 do 30. sep-tembra 1928. Ob podpisu pogodbe je bil začasno delegiran v poslovno vodstvo novega prodajnega urada dr. Ciril Pavlin. — Z novo pogodbo so potemtaka izsilile Združene papirnice strožji režim pri HIP in omejile malverzacije na najmanjšo možno mejo. Enostranski polog delnic ne moremo imenovati bloksindikata ali podobno; gre le za materialno podano jamstvo o izpolnjevanju pogodbe in o 50-odstotni glasovalni pravici ljubljanskih članov direktorija. To je le materialni pritisk na nekorekt-nega deležnika k spoštovanju pogodbe.

Po »Jelini« likvidaciji v decembru 1925 bi morala HIP in Združene papirnice seveda menjati delnice. Ker HIP kot protiukrep za enostranski polog ni odstopil delnic, je bilo zastopstvo Združenih papirnic pri njem torej le še gledalec brez pravic, temelječih na materialnih osnovah. Njihovo zastopstvo je postalo brezpredmetno in je bilo odpoklicano iz direktorija HIP.⁶³ S tem je bil končan dolgotrajni spor.

Nasprotovanja, izvirajoča iz čestega nelojalnega ponašanja do Zdru-ženih papirnic ter iz kompromitiranja HIP pri licitacijah državnega monopola, so dejansko ukinila skupni prodajni urad v Zagrebu šele z dnem 1. maja 1926, čeprav je že dne 13. marca 1926 razpravljal upravni svet Združenih papirnic o preureditvi prodajnega urada ni sistem ločenih žepov. Torej: HIP naj bi ostal, le kasiral bi vsak zase. Tako se je tudi zgodilo, in to na ta način, da so ob razpustu skupnega prodajnega urada utemeljile Združene papirnice svoj lastni Komercialni urad, ki ga je vodil komercialni ravnatelj Egon Srebre (takrat sprejet prav v ta namen v službo Združenih papirnic), ena izmed najvažnejših osebnosti vse ju-goslovanske industrije papirja. S tem je prišlo do zelo važnega dogodka: HIP so spremenili zgolj v zastopstvo ali agenturo Združenih papirnic; nad njim je imel nadzorstvo, kar zadeva prodajo izdelkov Združenih papirnic, Srebretev komercialni urad.⁶⁴

VRSTE PAPIRJA	CENA ZDR. PAPIR- NIC FKO NAMEMB POSTAJA DIN/KG	AVSTRIJSKA CENA FKO MEJA OCARIN DIN/KG	SVETOVNI TRG FOB PRISTANIŠČE DIN/KG
BREZLESNI PAPIR CELOKLEJEN POLKLEJEN	997 945	885 885	320 320
SREDNJEFINI PAPIR („V“ KVALITETA) CELOKLEJEN POLKLEJEN	819 766	779 650	260 260
TISKOVNI PAPIR SATINIRAN NESATINIRAN ROTACIJSKI	577 462 408	487 409 231	180 160 140
OPOMBA: CENE SE NANAŠAJO NA STANJE V APRILU 1933			

Tab. 3

Dogovor o agenturi je stopil v veljavo z dnem 1. maja 1926 in je trajal do 31. decembra 1928 (potem podaljšan za dve leti). HIP je še dalje prodajal vevški papir po vsej državi razen Slovenije in je bil dolžan kriti potrebo po papirju pri Združenih papirnicah; če bi obljub ne mogel izpolniti, bi Združene papirnice pogodbo razveljavile. HIP bi s tem izgubil glavni vir dohodkov, ostala bi mu le še prodaja papirja manjše zagrebške tovarne.

Dne 14. avgusta 1930 so podpisale Združene papirnice nov dogovor s HIP, kajti podaljšana pogodba bi potekla konec leta. Novi dogovor je bil še strožji. HIP se je predalo generalno zastopstvo za vso državo razen Slovenije, le-ta pa se je obvezal, da bo kril vso potrebo po papirju pri Združenih papirnicah. Za čas trajanja dogovora o ovojnih papirjih s Sladkogorsko in Zagrebačko je bilo HIP dovoljeno, da je prodajal proizvode obeh omenjenih tovarn. Iz te pogodbe je bil izključen ovojni papir, ki so ga izdelovale Goričane. Ostrost pogojev se kaže v tem, da so cene in prodajne pogoje določale izključno samo Združene papirnice in da je HIP jamčil za minimalno prodajo v višini 750 vagonov. Ta pogodba ni zadevala izvoz v tujino. Dogovor je stopil v veljavo s 1. januarjem 1931 in je veljal do 31. decembra 1935, vendar s pristavkom, da bo podaljšan za 1 leto, če ne bo odpovedan 3 mesece pred rokom. Važna je tudi določba, da so Združene papirnice upravičene odpovedati dogovor z enomesečnim rokom, če izstopi iz HIP dr. Robert Rosenberger. Ta je bil eden izmed njegovih glavnih stebrov in nekak porok za to, da bo HIP lojalno izpolnjeval pogodbe.

V primeru, da bo HIP predčasno odpovedal dogovor, so imele Združene papirnice namen, da ga s primerno udeležbo tako rekoč prevzamejo; pogoj za tak prevzem bi morala biti popolna Grünwaldova izlo-

čitev,⁶⁵ ker je mož nasprotoval temu, da bi se Združene papirnice na cenen način dokopale do lastništva dobro organizirane prodajne mreže. — Toda v HIP so se pokazale razpoke, ki se jih ni dalo več zaliti.

Ker je HIP d. d. dokončno likvidiral v maju 1936, je bilo treba skleniti z njegovim naslednikom nov dogovor. Z vzratnim datumom 1. januarja 1936 so ga podpisale Združene papirnice, HIP d. d. v likvidaciji in njegovi trije nasledniki: HIP, trgovina s papirjem in lepenko na veliko Robert Robić (prekršчени Robert Rosenberger) v Zagrebu, potem Hartija, trgovina s papirjem in lepenko na veliko Marcel R. Robić v Beogradu (Marcel je bil Robertov sin), končno Trgovina s papirjem in konfekcijo papirnatih robe Josip Bretler v Sarajevu. Ta pogodba je ugotavljala, da prevzamejo navedene tvrdke, ustanovljene na novo, posle bivšega HIP d. d. za tisto ozemlje, ki ga je prej imela centrala v Zagrebu oziroma njene podružnice v Beogradu in Sarajevu, končno tudi, da nadaljujejo posle glavnega zastopstva Združenih papirnic za vso državo razen Slovenije. Novo osnovane tvrdke so izjavile, da jim je docela znan odgovor Združenih papirnic s HIP d. d. z dne 29. decembra 1934. Takrat je bil namreč podpisan dogovor, da ima samo HIP glavno zastopstvo za vso državo razen Slovenije in da bo za čas trajanja pogodbe razpečaval ta tudi ovojni papir Zagrebačke in Sladkogorske. Pogodba je veljala do konca decembra 1936; podaljšala bi se za 1 leto, če bi ne bila 3 mesece pred potekom roka odpovedana. Ker je niso odpovedali, je veljala še naprej.

3. Savez papir i karton proizvajajuće industrije

Savez, ustanovljen 2. decembra 1926, je bil strokovna in stanovska organizacija jugoslovanske industrije papirja. Bil je samostojna zveza, ki ni bila član industrijskih zbornic ali drugih podobnih ustanov.⁶⁶ V njih je mogla biti včlanjena vsaka tovarna posebej. Območje delovanja Saveza je bilo precej obsežno. Določeno je bilo, naj se vse delo, ki zadeva trgovskopolitična vprašanja poedinca ali skupine, podvzame samo preko Saveza. Le-ta ni smel ščititi materialni interes posameznika ali hegemonijo poedine tovarne. Biti je moral faktor, ki je z višjega stališča branil interese celote (torej pozneje obramba kartelov!). Savez je opravljal vse posle glede posredovanja pri raznih državnih oblastvih in drugih ustanovah po željah kateregakoli člana. Savez je budno opazoval tudi tržišče (gibanje cen, uvoz in podobno) in o tem poročal članom.

Ta skupni organ industrije papirja naj bi imel še mnogo globlje funkcije. Srebre je na neki seji leta 1936 predlagal, naj Savez nadzoruje izgradnjo tovarn, postavljanje novih strojev za papir itd., posegal naj bi torej globoko v individualne pravice posamezne tovarne. Takrat je nalletela ta težnja na močno nasprotovanje vseh tovarn. V kakšnih okoliščinah, zakaj in kako je bila nekaj pozneje uresničena v drugi obliki, bomo zvedeli takrat, ko bom obravnaval kartelno pogodbo iz leta 1938.

Na Savezovi glavni skupščini, ki je bila 20. avgusta 1935, so obravnavali vprašanje delavskih stavk. Takrat je namreč stavka v Zagrebački že potekala, enako na Količevem, podobne težnje so se kazale tudi v

Sladkogorski in na Vevčah. Po daljši debati je bilo sklenjeno, naj v obrambo svojih interesov nastopa vsa industrija papirja in lepenke složno in naj išče zaščito pri oblasteh, določenih za take primere. Sklenili so, da se bodo o mezdni gibanjih in o postopkih tovarn medsebojno obveščali, enako bodo obveščali tudi Savez kot tak.

Leta 1936 je predlagal ravnatelj Zagrebačke, Pavel Freund, naj se opravljajo v bodoče vsi razgovori z delavstvom preko Saveza. Ta predlog ni bil sprejet v celoti, pač pa drugi predlog, naj se pošilja Savezu podatke o stavkah in podobno. Dalje je bilo rečeno, da se ne morejo sprejeti v službo brez prejšnjega sporazuma s tovarno, kjer so nameščeni ali so bili nameščeni, naslednji kvalificirani delavci: strojevodje strojev za papir, poslovodje, delovodje, holandski mlinarji in njihovi pomočniki. Sklenjeno je bilo, naj se Savezu prijavi vse tiste nameščence in delavce, ki so se pregrešili proti svojemu podjetju in katerih namestitve bi bila v škodo industrije papirja. O teh osebah se bo vodila evidenca.

Kako važno je bilo za industrijce »delavsko vprašanje«, se vidi tudi še po tem, da je Savez razpravljal na svoji seji dne 10. aprila 1940 o tem, kako naj se reši vprašanje postopka tovarn do delavskih zahtev za povišanje mezd. Ker zapisnik ni ohranjen, ne vem o rešitvi nič določnega. Nedvomno je res, da je tudi povišanje mezd vplivalo na povišanje cen izdelkov in na splošno problematiko tovarne, toda Savez ni bil poklican za »zavzemanje stališča vnaprej« pri delavskih zadevah.

Od ustanovitve do 20. avgusta 1935 je bil predsednik Saveza tovarnar Fran Bonač, od tedaj dalje do junija 1936 Egon Srebre; Bonač je bil ob tej priliki imenovan za častnega predsednika. Srebre je demisioniral z utemeljitvijo, da je postopala Zagrebačka nelojalno in postavila za hrbtom ostalih tovarn 2 nova stroja za papir. Dejansko je bil storjen izstop popolnoma v smislu potrebe, da si obdržijo Združene papirnice v bodoče v prodajni politiki kolikor mogoče veliko prostost in nepovezanost z ostalimi podjetji papirniške stroke. To je veljalo zlasti glede pisalnih in tiskovnih papirjev, medtem ko so menili pri Združenih papirnicah, da je glede ovojnih papirjev še dalje potrebno skupno sodelovanje.⁶⁷ Skratka: ker ni bil Savez dovolj učinkovito sredstvo v rokah politike Združenih papirnic, ki je šla seveda za tem, da služi interesom njihove dominantnosti na tržišču in ker so zaradi tega hotele imeti le-te čim bolj proste roke, je Srebre z izstopom praktično odvezel vsako veljavo Savezu. Ta naj bi ne bil torej po mnenju najmočnejšega člana zveza enakopravnih članov, pač pa vzvod, s pomočjo katerega bi Združene papirnice uravnavale politiko v industriji papirja čim bolj sebi v prid. Ker so ostale tovarne, zlasti Zagrebačka, to politiko močno zavirale, je Srebre s svojim izstopom razbil Savez.

Njegovi člani so bili: Združene papirnice, Zagrebačka, Smith & Meynier, Bonač, Sladkogorska, Pantić, Piatnik, Ceršak, Moline. Od večjih papirnic pogrešamo predvsem Vapo. Savezov tajnik je bil dr. Schiffrer v Beogradu, ki je bil z Združenimi papirnicami v nekakšnem službenem razmerju, ker je prejemal od njih mesečno 2000 din za razna posredovanja in 0,5-odstotno provizijo za prodajo in inkaso pri državnih dobavah.⁶⁸

IV. KARTELNE POGODBE JUGOSLOVANSKE INDUSTRIJE PAPIRJA

1. Kartelne pogodbe v letih 1920—1930

Pogodbe med domačo industrijo papirja

Prehajam na težišče svoje razprave, na obravnavanje kartelnih pogodb. V naslovu navedeno desetletje obsega obe prvi fazi razvoja naše industrije papirja, o katerih sem pisal že spredaj. V splošnem obsega to desetletje dobo konjunktura.

Prva jugoslovanska uredba o kartelih je izšla dokaj pozno, šele dne 3. avgusta 1934, torej v času gospodarske krize. Karteli so se stavili s tem dnem pod državno nadzorstvo; tudi tisti, ki so bili sklenjeni v tujini, pa so se nanašali na Jugoslavijo. Vpisovalo jih je ministrstvo za trgovino in industrijo.⁶⁹

Karteli so se pojavili v kr. Jugoslaviji še pred sprejetjem vidovdanske ustave. Po dosedanjih preverjenih podatkih so razpravljali zagrebški denarni zavodi že v februarju 1920 o sprejemu kartelnih kondicij za tekoči račun (kartel kondiciranja). Nekateri denarni zavodi so namreč, da bi pritegnili k sebi čim več koristnikov tekočega računa, dvigali obrestno mero; da bi jo zaježili in trdno določili, so sklenili kartelno pogodbo. Zato so podpisali dne 30. marca 1920 omenjene pogoje vsi zagrebški denarni zavodi razen Gradske štedionice. S tem so ustvarili združbo, znano z imenom »Kartel zagrebačkih novčanih zavoda«.⁷⁰

Industrijci papirja so zaostajali za bančniki za poldrugo leto. Razen zadnjega in najobsežnejšega jugoslovanskega-papirniškega kartela so se sklepale vse dotakratne pogodbe za vsako vrsto papirja posebej. Zato se držim istega sistema tudi v svoji razpravi. Le zadnji kartel je v eni pogodbi obsegel vse vrste papirja in jih razvrstil ter kontingental tako, kot to prikazujeta tabeli na straneh 217 in 224.

a) *Kartelizacija pisalnega in tiskovnega papirja*. Videli smo, da je utemeljevala 4. točka decembrske pogodbe iz leta 1921 tudi že prvo in pravo kartelno pogodbo obeh najmočnejših proizvajalcev papirja v državi.⁷¹ Pogodbo ne imenujem kartelno samo zato, ker se čita ta beseda v njenem naslovu, ampak je važna vsebina; ta ima elemente, ki jo točno opredelijo: določajo se prodajni kontingenti, cene izdelkov, nadzorstvo, sankcije itd.

»Jela« in Združene papirnice sta torej sklenili za čas trajanja zastopstvene pogodbe med Združenimi papirnicami in HIP oziroma med »Jelo« in HIP kartelno pogodbo z naslednjimi določili:

A. Celotni proizvodi obeh tovarn se dele v 2 skupini:

1. v skupino finih papirjev (to so bili vsi papirji od brezlesnih navzgor, izključno svileni in cigaretni papir),
2. v skupino vseh ostalih papirjev.

B. Določili so se naslednji prodajni kontingenti: Združenim papirnicam je pripadlo v prvi skupini 66,6 % izdelkov, v drugi skupini 75 % izdelkov, medtem ko je pripadlo »Jeli« v prvi skupini 33,4 % izdelkov, v drugi skupini le 25 % izdelkov. Ta način kontingentiranja je veljal zgolj za notranji trg, ker prodaja v tujino ni bila kontingentirana. Razdelitev nalogov se je opravila tako, da je skupno zastopstvo predpisalo te naloge posameznim tovarnam ob upoštevanju kontingentnega ključa in ugodnejših tovarnih razdalj.

Javnih licitacij so se udeleževale tovarne obeh skupin enako kot do takrat skupno. Kolikor so se sklepali neposredni posli, so se tudi upoštevali v kontingentu. Vse prodaje, ki jih je opravilo zastopstvo, so imeli v evidenci zastopniki in tovarne na ta način, da so se vse nadcene (to je cene nad dogovorjeno osnovno ceno) knjižile skupinsko na en račun. Te nadcene so se v sorazmerju kontingentnega ključa pisale v dobro obeh skupin.

V splošnem se je določilo, naj se sodelovanje na zunaj *pojavlja v čim rahlejši obliki* — verjetno z namenom, da bi se izognili protiakciji konsumentov. Cene so se določale sporazumno vsak mesec. Da so dosegli enotnost stroškov, so se dogovorili, da se kupuje celuloza, lesovina, star papir in klorovo apno po možnosti skupno.

Za izpolnjevanje te kartelne pogodbe so organizirali v sporazumu med Združenimi papirnicami in »Jelo« nadzorstvo, ki so ga podredili HIP. Protokol so podpisali: Združene papirnice, Praštediona, HIP, »Jela«, Fiducia, Prva ogrska d. d. za industrijo papirja (manjšinski delničar Smith & Meyniera).

Pri tej pogodbi moram opozoriti na dve dejstvi: 1. na določbo, naj bosta obstoj in delo kartela nekako prikrita pred javnostjo, 2. na to, da naletimo v njej na rahlo obliko tako imenovanega nabavnega kartela (nakup surovin itd.). Prvo dejstvo je značilno za začetno fazo karteliranja po vsem svetu. Tudi pri nas so prvotno karteke prikrivali. Zakaj? Takrat še ni bilo znano, kako se bo opredelila do osnovanega kartela oblast, ki je nedvomno teoretično vedela za smisel kartelov. Da ga ne bi morda prepovedala, naj bi imel »interni« značaj. Da bi javnost zavzela do njega takoj odklonilno stališče, je bilo jasno, ker je videla v njem vzvod, ki dviga ceno proizvodom. Da bi premagala industrija papirja prve težave po »nacionalizaciji« in si okrepila položaj, je ustanovila kartel, in da bi ga zavarovala pred napadi javnosti in oblasti, ga je prikrivala.

Nabavni kartel tudi ni bil novost v dotakratnem kapitalističnem svetu. Vedno je odraz pomanjkanja ali bojazni za pomanjkanje surovin in polsurovin, pri nas po vojni še posebej. Hud lov za surovinami, ki bi se mogel razviti v brezobzirno borbo, so industrijci sami zaježili s sporazumom, ki je koristil obema podpisnicama. V primeru hude borbe bi se namreč izčrpali obe strani: prva, ker bi ostala brez surovin ali skoraj brez njih (to bi bila Zagrebačka, ki ni imela niti lastnih obratov za proizvodnjo celuloze in lesovine, niti pogodbe z Rebercami), druga zato, ker bi hotela prvi preprečiti nabavo surovin s slepim nakupovanjem vsega, kar potrebuje industrija papirja za obratovanje. S tem bi začela

dvigati cene tudi sama sebi in tako potrošila znatne vsote, ki bi jih mogla uporabiti koristneje drugje.

PROIZVODNJA CELULOZE (V VAGONIH)						
DRŽAVA	1929	1930	1931	1932	1933	1934
ŠVEDSKA	188.200	187.000	164.900	149.800	195.200	217.500
NEMČIJA	120.400	117.500	96.600	96.700	100.800	117.000
FINSKA	62.500	70.500	71.200	86.900	91.900	102.100
NORVEŠKA	44.700	42.100	19.900	41.800	39.300	44.100
JUGOSLAVIJA	POVPREČNO PO 600 VAGONOV LETNO					

Tab. 4

Še en primer: izrazita oblika nabavnega kartela je bil na primer tudi dogovor, sklenjen v marcu 1923 med Združenimi papirnicami in Trboveljsko premogokopno družbo, s katerim sta ustanovila dva največja potrošnika lesa skupno nakupovalno družbo z naslovom »Cenazal d. z o. z. v Ljubljani«. Družabnika sta se obvezala, da bosta nakupovala les v bodoče za svoje potrebe samo preko navedene družbe. Na ta način ju je les stal takrat od 135 do 180 din/m³. Z dogovorom sta preprečila dviganje cen lesa, ki bi se zanesljivo pojavilo, če bi ga nakupovala vsak zase; iz strahu, da ga ne bi »zmanjkalo«, bi se namreč pričelo konkurenčno nakupovanje, ki bi prodajalcem lesa koristilo, potrošnikom pa nikakor ne. Ker prodajalci niso nikdar sklenili medsebojne kartelne pogodbe glede enotne prodajne cene lesa, niso mogli držati vedno enako visokih cen; zbijal jih jim je »Cenazal«.

b) *Kartelizacija ovojnega papirja*. Poleg finih in srednjefinih pisalnih in tiskovnih papirjev so tovarnarji še posebej kartelirali tudi ovojne papirje (superior ali enostransko gladki ovojni papir, navadni papir za zavijanje, papir za izdelavo papirnih vrečk, papir za transportno embalažo itd.).

Važno je podčrtati dejstvo, da se niso vsi dogovori in pogodbe vedno zapisale in podpisale. Čestokrat so bile dogovorjene *ustno*, vendar so prav tako veljale kot vse ostale. Enako moremo tak dogovor vsaj smiselno, če že ne pravno, imenovati kartelno pogodbo, ker vsebuje vse ali nekaj elementov, ki so bistveni zanj.

Tako vemo za pogodbo glede določitve cen, ki je bila ustno dogovorjena v septembru 1925 med Združenimi papirnicami in Sladkogorsko. Podrobnosti mi niso znane. Ker se je pogajala Sladkogorska, morem zanesljivo trditi le to, da so obravnavali cene za ovojni papir.⁷² Torej prav karteliranje ovojnega papirja pozna za začetek dokaj nenavadno obliko pogodbe.

Velika proizvodnja ovojnega papirja v letih 1926 in 1927 je povzročila padec cen. Da bi se ustavilo kljub znižanju nadaljnje padanje cen, so se vsi proizvajalci ovojnega papirja sestali dne 17. junija 1927 v Ljubljani h konferenci, ki se je končala 30. junija z dogovorom glede skupne in enotne prodaje ovojnih papirjev, torej kartelno pogodbo, ki je veljala do konca leta 1928, ko je bila odpovedana. Dogovorjena nova pogodba z datumom 1. novembra 1928 naj bi trajala do 31. decembra 1931 z možnostjo enoletnega podaljšanja. Vsi trije proizvajalci tega papirja, Zagrebačka, Sladkogorska in Združene papirnice, so sklenile dogovor o izdelavi in skupni prodaji ovojnih papirjev vseh vrst za celotno področje države. Sporazum je bil podaljšán za eno leto, do 31. decembra 1930.⁷³

V smislu te kartelne pogodbe (kartel kontingentiranja) je bilo podpisnicam prepovedano prodajati papir brez poprejšnje dodelitve naloga za izdelavo s strani skupnega prodajnega urada. Nalogi za vso državo razen Slovenije so se zbirali v Zagrebu pri osrednjem prodajnem uradu, ki je razdeljeval naročila po dogovorjenem ključu. Po tem ključu je pripadlo v izdelavo:

Zagrebački	40 % naročil
Sladkogorski	36,5 % naročil
Združenim papirnicam	23,5 % naročil

Za Slovenijo se je ustanovil skupni prodajni urad v Ljubljani, nad katerim je imel nadzorstvo zagrebski urad.⁷⁴ Za ljubljanski urad je bila zastopnik tvrdka Kastelic in drug, ki je tudi sicer prevzela prodajo vseh ostalih proizvodov Združenih papirnic za Slovenijo. Zastopstvena pogodba z njo je bila sklenjena dne 24. junija oziroma 8. julija 1927.⁷⁵

c) *Kartelizacija papirnih vrečk.* Zaradi zajamčenja stalnega odjema ovojnega papirja se je istočasno dosegla tudi pogodba med vsemi tovarnami v državi, ki so proizvajale papirne vrečke. Po njenih določbah so bile kontingentirane in rajonirane vse tvrdke papirniške predelovalne industrije (kartel kontingentiranja, združen s kartelom rajoniranja).

Pri vseh dosedanjih in bodočih pogodbah se ponavlja in se bo ponavljala določba »po vsej državi razen Slovenije«. To ni drugega kot eden izmed bistveno važnih sestavnih delov tako imenovanih kartelov rajoniranja. Združene papirnice so imele Slovenijo za svoje izključno prodajno področje, za bazo, ki jim ni mogla nikoli uiti iz rok; nanjo so mogle vedno računati, kajti vstop v ta predel ali rajon je bil drugim jugoslovanskim tovarnam papirja enostavno prepovedan. V tem področju so imele Združene papirnice monopolni položaj, če si seveda odmislimo uvoz iz tujine, oziroma grosiste, ki so prodajali uvoženi papir. Zaradi monopolnega položaja so nastavile za svoje proizvode v Sloveniji vedno nekoliko višje cene, vendar ne takih, da bi jih tržišče ne moglo več sprejeti. Nevaren nasprotnik Združenih papirnic, prodajalec zlasti avstrijskega papirja, je bila mariborska grosistična tvrdka Podliessnig. O borbi Združenih papirnic proti tej tvrdki bomo več čitali pozneje.

Pogodbe med domačo in tujo industrijo papirja

Videli smo že, da je imel HIP tudi zveze s tujino. Točneje rečeno, jih je moral imeti, kajti porast vrednosti dinarja je oviral domačo industrijo; ta pojav je namreč tuja industrija izkoristila in vdiral v Jugoslavijo z nizkimi cenami. Porastu vrednosti dinarja in tujemu vdiranju je domača industrija papirja mogla biti kos samo ali s pogajanjem ali z lastnim zniževanjem cen. Dejansko se je izvajal tako prvi kot drugi način, večkrat tudi oba skupaj.

a) *Kartelizacija pisalnega in tiskovnega papirja.* Zaradi ureditve uvoza s strani avstrijske industrije papirja je bil dne 7. marca 1925 na Dunaju v prostorih Leykam-Josefsthalske d. d. za industrijo papirja spet razgovor, ki so se ga za HIP udeležili predsednik Ernest Grünwald, direktor dr. Robert Rosenberger, Ernest Prinzhorn (ta istočasno za Združene papirnice in za tvrdko Wilhelm Hamburger, Pitten), za Leykam-Josefsthalski upravni svetnik Kraus, direktor dr. Schmeil in skladiščni vodja Weiser, dalje direktor Frey za koncern Neusiedler, centralni direktor Hock za Lenzinger Papierfabrik AG, inž. Ervin Kranz za firmo Brüder Kranz, končno direktor Wolf, vodja »Hartije« v Zagrebu. Vsi ti so podpisali »avstrijsko konvencijo« o enakih prodajnih cenah v Jugoslaviji (kartel cen), zastopniki HIP so se tudi še sporazumeli s tvrdko Jacques Asseo, Dunaj, da se bodo podvzemale državne nabave skupno z njo od primera do primera. Dogovor bi prenehal ipso facto z uveljavitvijo zvišane jugoslovanske carine. Na tem sestanku so se sicer dogovorili o cenah, ne pa tudi o plačilnih pogojih; do soglasja je prišlo samo glede dodatka za barvne papirje. Preračunavanje dinarjev v avstrijske krone se je opravljalo z množitvijo dinarske vrednosti s pretvornim koeficientom 1100 (na primer: 1 din = 1100 avstrokron).⁷⁶

Dne 27. in 28. januarja 1926 so bili neobvezni razgovori o določitvi cene in prodajnih pogojev v Jugoslaviji (kartel cen v zvezi s kondicijskim kartelom), ki so se jih udeležili vodilni ljudje Združenih papirnic, dalje domači zastopnik Neusiedler Papierfabrik AG oziroma Neusiedlerskega koncerna sploh, Žika Janković, končno jugoslovanski zastopnik Leykam-Josefsthalske d. d. oziroma Hartmannovega koncerna, Lavoslav Steiner. Sporazumno so sestavili cenik za vse vrste papirja, govorili o kontingentiranju uvoza posameznih vrst papirja in določili ključ za sodelovanje pri državnih dobavah.⁷⁷ Po tem ključu je pripadlo:

Združenim papirnicam	50 % dobav
Neusiedlerski tovarni papirja	30 % dobav
Leykam-Josefsthalski tovarni papirja	20 % dobav

Pri teh dobavah so se določale cene od primera do primera.⁷⁸

Pogodb niso sklepale samo tovarne med seboj, ampak tudi njihove stanovske organizacije, pri nas na primer Savez papir i karton proizvajajoče industrije, toda vedno samo z organizacijo iste stopnje. Zato takih dogovorov ne moremo imenovati kartelne pogodbe v pravem smislu

besede. Iz zgodovine domače industrije papirja navajam naslednji tak primer: Junija 1927 se je Savez pričel neobvezno pogajati glede uvoza rotacijskega papirja z Rotoverbandom na Dunaju, ker je Jugoslavija ukinila carino na ta papir. Septembra je prišlo do pismenega sporazuma med Savezom in Neuer Papierfabriksverbandom. Dodatno so se še ustno sporazumeli, da bo pripadlo kritje višje potrebe vseh tiskarn, dodeljenih Združenim papirnicam (razen beograjskih dnevnikov Vremena in Politike, kjer bo kritje višjih potreb v razmerju 50 : 50), le-tim kot zamenjava za to, da se bodo odrekle morebitni dobavi rotopapirja Madžarski.

Na Dunaju so tudi razpravljali o možnosti vstopa Združenih papirnic v Interotverband (= Interrotverband); to se ni zgodilo, ker so te proizvajale rotacijski papir le od časa do časa in ne kot stalni proizvod.⁷⁹

Zgoraj navedeni dogovori so preprečili nadaljnji padec cen. Iz »rotodogovora« so računali pri Združenih papirnicah na letni finančni prirastek 500.000—1.000.000 din, iz dogovora o ovojnem papirju le 300.000 do 400.000 din.⁸⁰

b) *Kartelizacija ovojnega papirja*. Na omenjeni konferenci, ki je bila v Ljubljani v drugi polovici junija 1927 zastran ovojnih papirjev, je bilo domenjeno, da se bodo sklenili zaradi ureditve cen tega papirja tudi še podobni dogovori z avstrijskimi in češkimi tovarnami, vendar da bo treba počakati, da se bodo najprej sporazumeli Avstrijci in Čehi med seboj. — Končni rezultati mi niso znani.

c) *Kartelizacija papirnih vrečk*. Dne 17. decembra 1927 so se dogovorili jugoslovanski tovarnarji papirnih vrečk o prodajnih pogojih za ta izdelek. Dogovor je veljal 4 leta, torej do 31. decembra 1931. Podaljšan je bil do konca leta 1934.

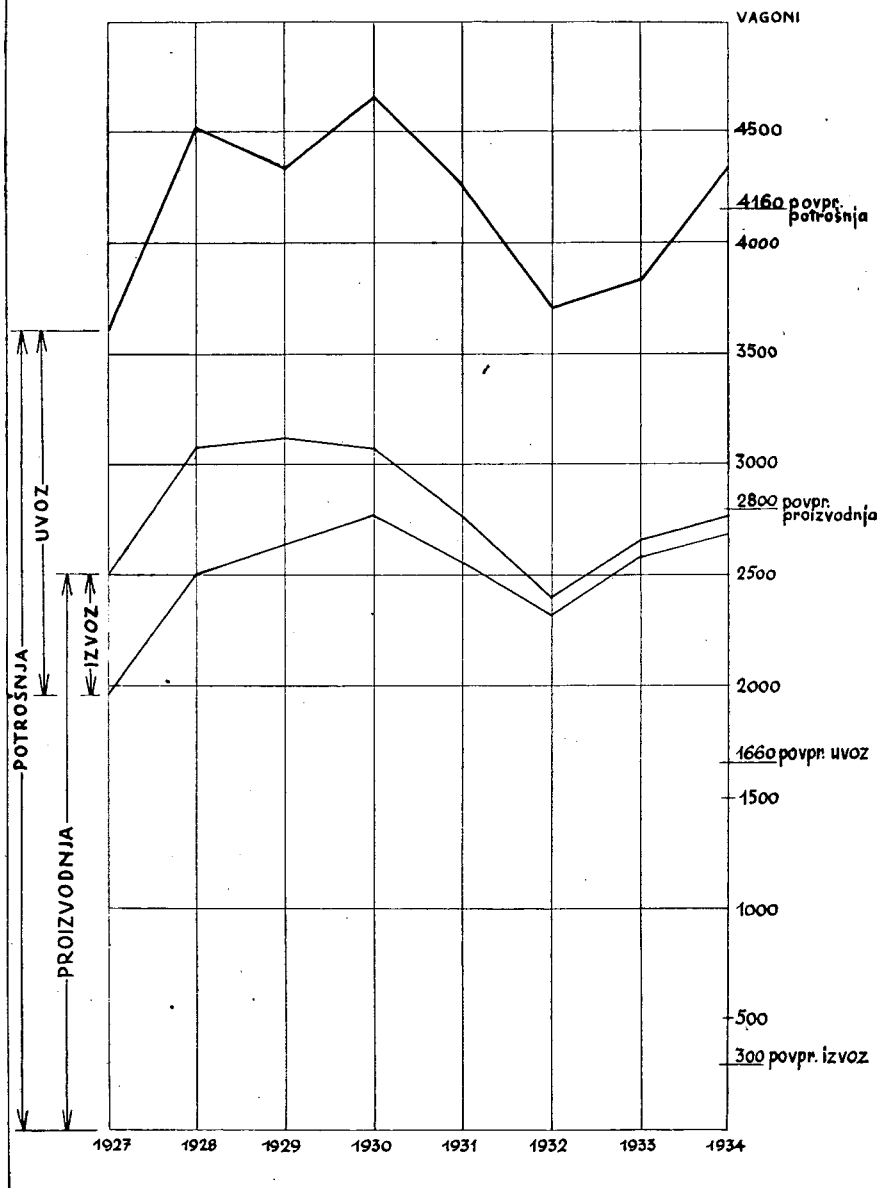
2. Kartelne pogodbe v letih 1931—1937

Pogodbe med domačo industrijo papirja

Ta doba se v industriji papirja v glavnem označuje kot doba kriz s šibkejšimi konjunkturnimi dvigi. Zaradi zmanjšanega nakupa je padla tudi proizvodnja papirja; cene so nihale hitreje. Čeprav je svetovni kapitalizem doživel že mnogo kriz, je jugoslovanski kapitalizem doživljal svojo prvo veliko krizo. Razumljivo je, da je kriza vnesla v jugoslovanske vrste znatno bedo in zmedo. Toda ne samo to; nekajletna depresija pomeni istočasno tudi dokajšnjo prekretnico v jugoslovanskem gospodarstvu. Ko je država izšla iz krize, je, prvič, opustila popolni gospodarski liberalizem, k sebi jo je, drugič, močno pritegnilo nemško tržišče. Eno je z drugim ozko povezano. Pred popolno zmedo zaradi krize se je rešil del industrije po svoji strani s kartelizacijo.

Leta 1933 so odgovorile Združene papirnice na vprašanje o kartelih industrije papirja, ki jim ga je zastavila Zbornica TOI v Ljubljani, da je treba »načelno ugotoviti, da kartel papirja ne obstaja; med tovarnami papirja so sklenjeni samo dogovori, ki se tičejo prodajnih pogojev«.⁸¹

DIAGRAM POTROŠNJE PAPIRJA V JUGOSLAVIJI (1927-1934)

S strogo pravnega stališča je odgovor pravilen, ker takratna jugoslovanska zakonodaja še ni imela definicije za pojem kartela, ker še ni bilo merila za »merjenje kartelnosti« določenih pogodb. Torej de iure kartelov takrat ni bilo. Po drugi strani je zopet res, da je komercialni ravnatelj Združenih papirnic, Egon Srebre, stalno uporabljal naziv »kartel« za pogodbe in da bistvo teksta teh pogodb od prvega dogovora iz leta 1921 dalje zadosti osnovnim pojasnilom o kartelih. Kolikor je bila kaka pogodba manj »kartelna«, bom sproti pojasnil.

a) *Kartelizacija pisalnega in tiskovnega papirja*. S 1. januarjem 1931, ko je potekel bloksindikatski pakt Združenih papirnic in so se zrahljale vse vezi med slovenskimi in hrvaškimi proizvajalci papirja, je pričela veljati nova pogodba med Združenimi papirnicami in Zagrebačko glede proizvodnje in prodaje pisalnih in tiskovnih papirjev.⁸² Določeno je bilo, da ima Zagrebačka pravico proizvajati v letu 1931 skupaj 40 ton papirja na mesec, od tega 30 ton srednjefinega in 10 ton tiskovnega papirja v polah, v letih 1932—1934 pa 50 ton na mesec, od tega 40 ton srednjefinega in 10 ton tiskovnega papirja v polah (kartel kontingentiranja). Prodajalo se je izključno preko HIP. Sklenjeno je bilo, da ne more nobena stranka sklepati z drugimi tovarnami takih dogovorov, ki bi zadevali interese druge stranke podpisnice. Pogodba je bila podpisana 31. decembra 1930 in je veljala do 31. decembra 1934.

Dne 3. in 4. marca 1931 je bila v Zagrebu seja vseh tovarn pisalnega in tiskovnega papirja v državi.⁸³ Sklenjeno je bilo, da bodo zaradi krize in naraščajočega uvoza (tujina je bila v še hujši krizi in je vdiral v Jugoslavijo z zelo nizkimi cenami!) trdneje strnili svoje vrste. Ker je obstajala močna konkurenca tudi v državi sami, je bilo vloženega mnogo truda v to, da bi se s pomočjo zedinjenja združile vse tovarne ter da bi se držale enakih cen, in to nižjih cen. Znižanje cen je imelo za cilj boljše zaposlitev domačih tovarn in omejitev uvoza. Srebre je predlagal, razdeliti Jugoslavijo glede cen v tri področja: 1. Beograd in Podonavje, 2. Sarajevo, Niš, Skopje, 3. vsa ostala država. Zaradi nasprotovanja na sami seji je predlog propadel, češ naj bo vsa Jugoslavija področje enotnih cen.

Na seji so tudi utemeljili »evidenčni biro« (kot tak je fungiral Savez papir i karton proizvajajuće industrije); glavni namen mu je bil nadzorovati točno izvajanje sporazuma glede cen, rabata za grosiste (določen na 4,5 %) in rabata za predelovalce (določen na 2 %). Evidenčnemu biroju so se morali takoj javiti vsi primeri neizvajanja dogovorjenih pogojev za cene in njihovo znižanje, podpiranje tuje konkurence itd. Kot jamstvo za izpolnjevanje določb tega sporazuma je izročil vsak podpisnik (Združene papirnice, Zagrebačka, Piatnik, Vapa, Čačak) pri Savezu v Beogradu v depot menic v višini 100.000 din. V primeru prestopka je odločal in sodil plenum v obtoženčevi odsotnosti. Sporazum je trajal do konca 1932.

Kriza je prisilila tovarne celo k temu, da so število svojih izdelkov skrčile in jih tipizirale. Zato so se dogovorile v septembru 1933, da bodo opustile dosedanje srednjefine papirje kategorij »V«, »Z« in »N« in na-

mesto njih vpeljale novo srednjefino vrsto »25/G« s srednjo ceno, znižale pa ceno za srednjefini »Extrine« papir.⁸³

Zgoraj navedeni sporazum je bil podaljšan še do 1. oktobra 1933.⁸⁴ Da bi se prestala kriza kolikor mogoče brez velikih pretresljajev, se je zlasti v aprilu 1933 močno pospeševalo čim večje zблиžanje in skupno delo tudi vseh grosistov, všteti HIP, pod zaščito in strogim nadzorstvom vseh domačih tovarn.⁸⁵ V ta namen je bila dne 11. aprila 1933 seja v zadevi predloga Združenih papirnic glede konsolidiranja tržnih razmer v Hrvaški. Sklenjeno je bilo, da bodo dvignile tovarne s 1. majem cene za okoli 5 %, istočasno pa ukinile vse rabate grosistom in velepredelovalcem. — Poskus vključitve grosistov in velepredelovalcev ali vsaj znatnega dela teh v kartel je uspel. S tem, da so jim odrekli popust, so jim vzeli večjo ali manjšo gospodarsko samostojnost in jih napravili za svoje lastne trgovce.

Glede rotopapirja je bilo stanje še bolj zapleteno in je dobilo značaj politične borbe, ker so bili solastniki glavnih jugoslovanskih časnikov istočasno vodilni politiki ali vsaj politični ljudje; ti so se sklicevali na tisk kot sedmo silo, ki potrebuje cenen papir, da lahko opravlja svojo pomembno vlogo.

Razpredelnica iz aprila 1933 zadeva cene papirja (str. 194) in kaže, da je bila borba okoli rotopapirja ostra zato, ker so bile cene proizvodov Združenih papirnic nekako trikrat višje kot svetovne cene. Razumljivo je, da so se v takih okoliščinah izkazali veleodjemalci rotopapirja kot nasprotniki domačega podjetja. Po drugi strani nam razpredelnica priča o nerentabilnosti naprav Združenih papirnic, da ne govorim o ostalih jugoslovanskih tovarnah papirja, ki so bile še na slabšem, ker niso imele svoje električne energije, svoje celuloze in podobno.

Maja 1934 so bila pogajanja za obnovitev pogodbe med Zagrebačko in Združenimi papirnicami, ki ji je konec leta potekel rok. Pozneje se je pogodba razširila še na ostale jugoslovanske proizvajalce papirja. Tako so Združene papirnice, Bonač, Piatnik, Sladkogorska, Zagrebačka, Smith & Meynier in Čačak prijavili kartel z nazivom »kartel pisalnega in tiskovnega papirja«. Vpisan je bil dne 28. decembra 1935 v ministrstvu za trgovino in industrijo, industrijsko-obrtni oddelek; opolnomočeni predstavnik kartela je bil Egon Srebre.⁸⁶

Taksa za vpis kartela je znašala 28.605 din.⁸⁷ S pomočjo količnika 0,1652, dobljenega po deljenju takse z dobičkom tovarn v letu 1934, izraženega v tisoč din, je bila razdeljena vsota sorazmerno po tovarnah takole:

Združene papirnice	10.488,60 din
Zagrebačka	4.260,60 din
Bonač	3.931,— din
Čačak	2.969,— din
Sladkogorska	2.886,— din
Smith & Meynier	2.838,— din
Piatnik	1.231,80 din
	28.605,— din

Leto 1934 je bilo za industrijo papirja še vedno kritično leto. Papirniški strokovnjaki so ugotovili, da so se v takih časih odrezale specializirane tovarne vedno slabše kot tiste, ki so proizvajale večje število izdelkov.

Zmogljivost vseh domačih tovarn papirja se je sukala ob koncu leta 1936 okoli 3800 vagonov (1 vagon = 10 ton). Potreba se je gibala, če izvezamem rotopapir, med 2500 in 3000 vagoni. Te številke kažejo, da je bilo smiselno izkoriščanje zmogljivosti posameznih tovarn nemogoče in da je tu delno tudi vzrok za to, da so bile domače cene papirja višje od tujih cen. Kljub tem dejstvom so postavile v letu 1937 kar 3 tovarne nove stroje za proizvodnjo papirja. Zaradi tega so bile tudi Združene papirnice prisiljene, da so povečale svojo konkurenčno sposobnost; to so storile tako, da so modernizirale stroj J za papir. Proizvodna sposobnost vseh jugoslovanskih tovarn je s tem porasla za nadaljnjih okoli 600 vagonov papirja.⁸⁸ Poudariti moram, da se tržišče ni bistveno razširilo; v času krize se je še zožilo.

Ker se je na ta način še bolj povečala razlika med proizvodnjo in potrošnjo, je torej industrija papirja sama sebi slabšala položaj. Da bi slabšanje vsaj zaustavila, je sklepala čvrstejše kartelne pogodbe in natančneje določala kontingente.

Razen kartelizacije so iskale tovarne še druge poti za stabiliziranje dobička oziroma za izhod iz krize. Tako se je na primer ponudila Združenim papirnicam v jeseni 1936 možnost, da se udeleže skupaj s Praštediono, HIP in skupino hrvaških politikov pri zagrebškem tiskarskem podjetju Jugoštampi. Dogovorjeno je bilo, naj bi se osnovala nova delniška družba, ki naj bi prevzela na dražbi nepremičnine, tiskarske stroje in časnik »Novosti«. Združene papirnice so hotele vstopiti v novo delniško družbo zato, da bi s tem dobile veleodjemalca za svoj papir. Ker se niso pustili odriniti Šleglovi dediči, Jugoštamptini lastniki, od podjetja, je zadeva z novo delniško družbo propadla.⁸⁹

Zaradi slabšajočega se stanja ter zaradi poteka dotedanjih dogovorov konec leta 1937, so imele Združene papirnice dve možnosti: da popustijo v ceni in s tem pritegnejo nase veliko odjemalcev, ali da se sporazumejo z ostalimi tovarnami glede kontingentov in cen. Ubrale so prvo pot, vendar je pripeljal razvoj vso zadevo do obsežnega kartela, o katerem bom pisal v naslednjem poglavju.

b) *Kartelizacija ovojnega papirja.* Zastran tega papirja so pripravile Združene papirnice, Zagrebačka in Sladkogorska kartelno pogodbo, ki je bila podpisana dne 31. decembra 1930 in je veljala od naslednjega dne dalje; tu je v bistvu šlo za kontingentiranje proizvodnje in enotno prodajo.⁹⁰ Za Slovenijo so se nalogi zbirali pri skupnem prodajnem uradu v Ljubljani, za področja izven Slovenije v Zagrebu. Še v času priprav za pogodbo med temi tremi tovarnami sta se dogovorili Sladkogorska in Združene papirnice, da bosta dali Zagrebački naslednjo ugodnost: od svoje mesečne vagoške količine bo odstopila.⁹¹

	Sladkogorska ovojnega papirja	Združene papirnice tiskovnega srednjef.	Zagrebačka prejme
1931	2 vag. + 1 vag.	+ 1 vag. + 3 vag.	= 7 vagonov
1932	3 vag. + 1 vag.	+ 1 vag. + 4 vag.	= 9 vagonov
1933	4 vag. + 2 vag.	+ 1 vag. + 4 vag.	= 11 vagonov
1934	5,5 vag. + 2,5 vag.	+ 1 vag. + 4 vag.	= 13 vagonov

Kontingentni ključ za ovojne papirje je bil naslednji:

Zagrebačka prejme v izdelavo	41 % papirja
Sladkogorska prejme v izdelavo	31 % papirja
Združene papirnice prejmejo v izdelavo	28 % papirja

Kontingentni ključ za Havana papir je bil naslednji:

Zagrebačka prejme v izdelavo	72 % papirja
Združene papirnice prejmejo v izdelavo	28 % papirja

Ta kartelna pogodba za ovojni in Havana papir je veljala do 31. decembra 1934. S tem je izgubila Zagrebačka možnost, da postopa v pogodbenih papirjih po lastnem preudarku; tako je bila izključena iz konkurenčnega boja v Jugoslaviji. Vse tri papirnice so se dogovorile s HIP, da nanj prenesejo samoprodajo celotne proizvodnje ovojnega papirja za vso državo razen Slovenije. Ker so sporočile Združene papirnice Zagrebački dne 25. septembra 1934, da odpovedujejo z zadnjim decembrom istega leta dogovor z dne 31. decembra 1930 (prijavljen oblastem avgusta 1934), češ da je postala ta pogodba zaradi spremenjenih razmer anahronizem,⁹² je bil sklenjen dne 6. decembra 1934 nov prodajni dogovor med vsemi tremi tovarnami ovojnega papirja; veljal naj bi nadaljnjih 5 let. Iz novega dogovora so dobile Združene papirnice plus-quantum okoli 30 vagonov, od katerega so ponudile Bonaču 10 vagonov s pogojem, da pristopi k dogovoru, 20 vagonov so rezervirale za Smith & Meyniera. Ker je zahteval Bonač zase več, namreč toliko, da bi bili njegovi stroji zaposleni približno 75-odstotno, so se pogajanja z njim nadaljevala.⁹³

Grosistov niso pritegnili samo h kartelu pisalnega in tiskovnega papirja, ampak tudi ovojnega, čeprav leto in pol pozneje. Dne 18. decembra 1934 so sklenile navedene tri tovarne ovojnega papirja dogovor z grosistično tvrdko Podliessnig iz Maribora, čigar bistvo je bilo v tem, da se je Podliessnig zavezal kupovati vse tiste papirje, ki so se izdelovali doma, samo pri pogodbenikih in ne več v tujini, nadalje se je obvezal, da se bo držal domačih prodajnih cen in končno se je podvrget diktatu tovarn glede določitve prodajnega rajona.

Razen Podliessniga so vznemirjali tržišče v Sloveniji še drugi outsiderji-grosisti. Da bi se posel uredil, ker je kriza še vedno trajala, je bila dne 4. septembra 1936 v ta namen v Ljubljani konferenca, ki so ji prisostvovali za Zagrebačko Pavel Freund, za Združene papirnice Egon Srebre, za Sladkogorsko Mavro Sessler, za grosiste zastopniki tvrdk Ivan

Bonač sin, Podliessnig, A. Zeschko, Kastelic in drug. Tu sta se Zeschko in Podliessnig zedinila glede prodaje ovojnih papirjev vseh vrst, da pripada Podliessnigu izključna pravica prodajanja teh papirjev na področju bivše Spodnje Štajerske vključno Celje in te-le stranke v Ljubljani oziroma v prodajnem področju tvrdke Zeschko: Krisper Coloniale, Minka Teršan, M. Bitenc. Skupno s Zeschkom bo Podliessnig zalagal tvrdko Šarabon v Ljubljani. Vse ostale stranke in tvrdko Mastnak v Celju bo zalagal Zeschko. Tako Podliessnig kot Zeschko sta se obvezala, da se bosta strogo držala cen po ceniku, ki je bil priključen ob tej priložnosti zapisniku. — S tem je bil »pomirjen« velik nemirnež Podliessnig, ki je kazil cene domačim tovarnam s tem, da je včasih uvozil celo do 25 vagonov papirja na mesec iz Avstrije ali Nemčije. Take vrste outsider je bila tudi tvrdka Hartl iz Zagreba in vrsta vojvodinskih grosistov, ki so izkoriščali ceneno vodno pot po Donavi in na debelo uvažali papir iz tujine. Krotitev teh grosistov je bila ena izmed najtežjih nalog kartela, ki se je je bilo treba lotiti, ker so le-ti zbijali cene domačih tovarn.⁹⁴

c) *Kartelizacija kuvertnih papirjev.* Že maja 1933 se je posrečilo Združenim papirnicam zjamčiti si s posebno kartelno pogodbo 70 % vse potrošnje kuvertnih papirjev v Jugoslaviji. To se je doseglo s kontingentacijo vseh proizvajalcev kuvertnega papirja na osnovi enotne pogodbe, ki je predvidevala tudi 20–40 % povišanja cen izdelanih kuvert.⁹⁵

V papirno konfekcijo se je vrinila tudi Zagrebačka. V odgovor na to so se udeležile Združene papirnice pri »Kuverti« in »Preradi papirnate robe« (ta je začela obratovati 1. aprila 1936). Zagrebačka ni odjenjala; začela si je pod drugimi imeni postavljati po vsej državi lastne tvrdke za prodajo papirja.

Spomladi 1937 je Srebre predlagal, naj se odpove kuvertni kartel, sicer bo v nasprotnem primeru veljal še vse leto 1938. Ker so ostale kartelne pogodbe potekle konec leta 1937, je bila odpoved potrebna zaradi vskladitve pogajanj.

Položaj v proizvodnji kuvertnih papirjev in kuvert se je zelo zapletel s tem, da so dale Združene papirnice v pogon julija 1937 stroje za izdelovanje kuvert, ki so jih odkupile pri Vapi. Beograjska izdelovalnica kuvert je poslovala kot podružnica ljubljanske »Kuverte d. z. o. z.«, čeprav je šlo njeno poslovanje 100-odstotno v korist Združenih papirnic. Pozneje je postala beograjska tvrdka samostojna delniška družba s sto-odstotno udeležbo Združenih papirnic.

Kot se je slabšalo razmerje med Združenimi papirnicami in Zagrebačko, tako je bil napet položaj tudi med »Kuverta« Združenih papirnic in »Lipó Mill« Zagrebačke. S tem, da je »Kuverta« ustanovila podružnico v Beogradu, je bil prizadet »Lipi Mill« hud udarec, ki je slednjo prepričal, da je nujen sporazum s »Kuverta«. Ta se je res dosegel 30. decembra 1937 na osnovi, ki je kulminirala v glavnem v tem, naj se kontingenta obeh tvrdk izenačita v sorazmerju 33,41 % ter da naj se tudi skupna prodaja kuvert osredotoči pri Centropapiru v enakih modalitetah kot pri papirju. Toda o tem več v naslednjem poglavju.

d) *Kartelizacija papirnih vrečk*. V jeseni leta 1933 so odpovedali Bonač in obe tovarni papirnih vrečic Podliessnig ter Krajničanac iz Skopja pogodbo glede izdelovanja papirnih vrečic. Navedeni dve tovarni sta znižali cene papirnih vrečic, da sta imeli večji promet. Njima so sledile glede znižanja vse ostale tovarne vrečic. To bi prvi dve prav kmalu oslabilo v njunem zaslužku, če ne bi Združene papirnice istočasno znižale cene za ovojni papir in jih prilagodile tistim iz tujine. Ob tej priložnosti je podal Bonač lojalitetno izjavo, da ne bo izdeloval papirnih vrečic ali proizvajal papir za vrečice; kolikor bi se predal temu poslu, da se bo spet pričel razgovarjati s kartelom. Ta Bonačeva politika odprtih vrat, kjer si je pridržal pravico ponovnega izdelovanja papirnih vrečic in primerne papirja, ga je zato sprla z Zagrebačko: Bonač je namreč pristopil maja 1934 k pogodbi o prodaji ovojnih papirjev, toda že septembra istega leta je zaradi spora izstopil iz kartela.⁹⁶

Dne 1. januarja 1937 so podpisale Združene papirnice dogovor z zagrebškimi in beograjskimi tovarnami papirnih vrečic zastran kontingentiranja.⁹⁷ Kljub temu je tvrdka »Prerada papirnate robe d. d. Zagreb-Beograd«, ki so jo organizirale Združene papirnice in Sladkogorska z namenom, da ustvarita na eni strani dobrega odjemalca ovojne papirja, na drugi strani da preprečita, da ne bi postala Zagrebačka premočna v proizvodnji papirnih vrečic, zaključila poslovno leto 1937 z izgubo. Svojo glavno nalogo, biti sredstvo za boj proti Zagrebački, je »Prerada« vseeno izpolnila in pravzaprav ni bilo več pravega povoda za njen nadaljnji obstoj. Izguba je nastala zato, ker se je razlika med nakupno ceno za papir in prodajno ceno za vrečice zmanjšala od 1,50 na 0,90 din.

Marca 1938 je Zagrebačka spoznala nevarno vlogo »Prerade« in ponudila možnost, da bi »Prerado« fuzionirali z »Zagrebačko tvornico kesica« (last Zagrebačke). Združene papirnice bi dobile s tem sicer polovico v »Prerado« investirane glavnice povrnjeno in bi izdatno pocenile izdelavo ter režijo. Res je bil prvotno sprejet Srebretoev predlog, naj bi storili tako. Pri fuzionirani firmi bi imele Združene papirnice, Sladkogorska in Zagrebačka vsaka po $\frac{1}{3}$ udeležbe; zato bi sklenili sindikatni dogovor, po katerem naj bi ostalo lastništvo delnic nove fuzionirane družbe vezano do izteka kartelnih dogovorov. Konec koncev so se odločili za drugo politiko: ker je bilo težišče Združenih papirnic v proizvodnji srednjefinih in tiskovnih papirjev, ne pa tudi ovojnih, je resda trenutno izgubila »Prerada« za Združene papirnice svojo pravo vrednost, toda nikakor ni kazalo prekiniti v celoti z njo, ker je bila važno orožje v načelni in praktični borbi proti Zagrebački. Upali so, da se bo stanje izboljšalo in da bo »Prerada« še izkazovala pozitivno bilanco. Fuzija bi pomenila kompromis ter vezane roke in s tem lahen poraz dominantnih Združenih papirnic.

e) *Kartelizacija natron papirja*. Glede proizvodnje in razpečavanja tega papirja sta sklenili Sladkogorska in Zagrebačka poseben sporazum o določanju cen, ki naj bi se opravljalo vedno skupno in sporazumno. Kot osnova za določanje cen je služilo stanje tržišča in upoštevanje tuje

paritete, pri čemer se je seveda težilo k temu, da bi se dosegle po možnosti čim višje cene. Dogovor glede natron papirja je vseboval v glavnem še naslednje določbe: Sladkogorska se je obvezala, da bo kupila v letu 1931 za kritje najmanj polovice svoje potrebe natron papir za vreče v Zagrebački. Ta ji bo zato vrnila 6 vagonov kontingentnih ovojnih papirjev za primer, da količina natron papirja ne bo znašala več kot 15 vagonov, 9 vagonov pa, če se bo prekoračilo navedenih 15 vagonov. V letih 1932 do 1934 si delita obe tovarni naloge za natron papir v enake dele; Zagrebačka je zato vrnila od svojih ovojnih papirjev Sladkogorski za leto 1932 na mesec 10 ton, za leto 1933 na mesec 12 ton, za leto 1934 na mesec 17,5 ton. Pogodba je bila podpisana dne 23. junija 1931 z veljavnostjo za čas od 1. januarja 1931 do 31. decembra 1934. Določeno je bilo, da smeta proizvajati natron papir izključno samo Zagrebačka in Sladkogorska.

Pogodbe med domačo in tujo industrijo papirja

a) *Kartelizacija ovojnega papirja.* Proti koncu leta 1933 se je razbil avstrijski kartel za ovojni papir. Posledice so se kazale v tem, da je prihajal ovojni papir na naš trg za malenkostne cene. Trdka Podliessnig jih je razpečavala na drobno po ceni, ki je bila nižja od en gros cen Združenih papirnic. Le-te so računale z dejstvom, da bo treba znižati cene ovojnim papirjem za 5—6 %, ostalim papirjem za največ do 20 %. S pisalnimi papirji je prišla navsezadnje na trg tudi tovarna Smith & Meynier. Edini izhod je bil torej v tem, da se znižajo cene; zaradi tega je postal položaj kritičen.⁹⁸ Decembra 1934 so že tekli razgovori s Čehoslovaki in Avstrijci glede prodaje ovojnega papirja. Tako je na primer Pölser Papierfabrik zahtevala ali kontingent 25—28 vagonov papirja ali odškodnino 0,80 din/kg.⁹⁹

Zaradi jugoslovanske carinske politike in splošne krize ni težko vdiral tuji papir na domače tržišče. Naslednja razpredelnica o carinski zaščiti za papir nas bo dobro poučila o tem:

Vrsta papirja	Carina v Jugoslaviji	Carina v CSR
rotopapir	3,20 %	69 %
tiskovni strojnogladki . . .	34 %	85 %
tiskovni satinirani	44 %	75 %
srednjefini	31 %	57 %
prima superior	38 %	68 %

Seveda ni predmet moje razprave, analizirati staro jugoslovansko carinsko politiko. Dovolj je, da vemo, da bi visoke zaščitne carine povzročile tudi dvig domačih cen, in da je nizka carina pocenila domače izdelke. Tako carinska politika kot kriza sta povzročili, da se je začel oktobra 1936 pogajati Srebro z avstrijsko in češkoslovaško industrijo ovojnega papirja glede ustanovitve medsebojnega kartela. Zaključki so

bili predloženi jugoslovanskemu ministrstvu za trgovino in industrijo, da jih je vzelo na znanje.¹⁰⁰

Prav v zvezi z navedenimi mednarodnimi pogajanjmi se moram na tem mestu na kratko dotakniti še *razvoja češkoslovaških in avstrijskih kartelov*.

V ČSR se je sklenil kartel za papir dne 7. aprila 1927; ustanovil se je Prodajni urad združenih tovarn papirja d. z. o. z. v Pragi. Imel je izključno prodajo za domači trg. Obsegal je skoraj vse tovarne in vse vrste papirja. Skupni kontingent za notranjost države je znašal okoli 13 tisoč vagonov; izvoz ni bil kontingentiran. Kartelna pogodba je obsegala tri skupine: rotopapir, grafični papir ter boljši in sivi ovojni papir. Kartel sta vodila dva ravnatelja; prvi je odgovarjal za finančno poslovanje, drugi za komercialno vodstvo. Kartelu je pripadalo poleti 1929 kar 32 tovarn papirja. Pogodba je veljala prvotno dve leti in pol, potem so jo podaljšali do konca 1935. V teku leta 1930, ob pričetku krize, so bila pogajanja z madžarskimi, avstrijskimi in jugoslovanskimi tovarnami papirja zaradi obnovitve srednjeevropske konvencije za papir.

Prodajna organizacija končnih papirnih izdelkov je zajemala predvsem papirne vrečice in ovojni papir; osnovana je bila leta 1928.

Prodajni urad za celulozo se je imenoval »Sulfit d. z. o. z.« in je združeval 11 tovarn za celulozo; trajal je do konca leta 1929.

Kartelirane so bile tudi tovarne za lepenko. Od januarja 1926 so bile združene v skupni prodajni urad; le-ta ni urejal samo prodajne cene in pogoje, ampak kontingentiral tudi proizvodnjo.

Stari avstrijski kartel za ovojne papirje se je razbil proti koncu leta 1933, torej sredi krize. Novi kartel za vse vrste papirja je bil utemeljen po dolgi in naporni pogajanjih šele julija 1935. Ustanova se je imenovala Österreichische Papierverkaufsgesellschaft m. b. H. (= Öpa) s sedežem na Dunaju. Osnovni kapital družbe je znašal 100.000 šilingov. Družabnikov je bilo 35 po številu, torej nobenega outsiderja. Öpa je imela pravico komisijske samoprodaje vseh proizvodov karteliranih tovarn.

V Jugoslaviji je bilo vprašanje *kontingentnega ključa* osnovni problem, ki so ga reševale vse kartelne pogodbe; v Avstriji je bila osnova v *politiki cen*. Brž ko je bil kartel organiziran, so se cene pričele takoj dvigati in se dvignile za 40–60 %, za nekatere vrste papirja za krajši čas celo za 90 %. Ker se je pokazal odpor v obliki stavke potrošnikov, so cene začele padati. Vzrok za visoke cene papirja so bile poleg težnje po dobičku tudi naraščajoče cene domačega, to je avstrijskega lesa.

Tik pred Anschlussom je imela Avstrija 48 tovarn za papir in celulozo, 60 brusilnic lesa in 78 tovarn za lepenko. Leta 1929 so proizvedle tovarne papirja 23.000 vagonov izdelkov; ob istem času so proizvedle češkoslovaške tovarne 24.100 vagonov papirja, torej nekako desetkrat več kot Jugoslavija. Tedaj je odpadlo v Avstriji na osebo 18,6 kg papirja na leto, v ČSR 15 kg; v Jugoslaviji je potrošil vsak državljan le 3 kg papirja v enem letu.^{100a}

3. Kartelne pogodbe v letih 1938—1941

Pogodbe med domačo industrijo papirja

Spomladi 1937 so Vapo spet ponudili Združenim papirnicam. Le-te so nakup odklonile in takoj sklenile, naj se preuredi stroj J za papir, za kar bi investirali okoli 2.000.000 din. To bi prineslo, če računamo takratne cene celuloze in papirja, na leto 5.000.000 din dobička s pogojem, da se dobi za ta stroj najmanj za 20—25 vagonov več naročil za ovojni papir. Srebre je pojasnil, da bi bilo to mogoče v trenutku, ko bi Združene papirnice izstopile iz dotakratnih kartelov in dobile popolnoma proste roke. Eventualno bi služilo teh 5.000.000 din kot rezerva za boj proti domači konkurenci. Za Združene papirnice ni bilo tedaj nobene nevarnosti v tem, če bi izstopile iz kartela, ker je pomenila vezanost najmočnejše tovarne papirja v takratnem položaju večjo prednost za manjše tovarne kot pa za njih. Nevezane Združene papirnice bi bile, po Srebre-tovi izjavi, močnejše kot pa vezane.¹⁰¹

In res so si z nastopom jeseni 1937 zelo prizadevale vse tovarne papirja, njim na čelu Zagrebačka, da bi spravile Združene papirnice z januarjem 1938 zopet v nov kartel. Te načelno niso bile proti kartelu, dale so si samo čas, da bi preštudirale predloge, ki so jih dobile od drugih tovarn. Tudi iz praktičnih razlogov se niso navduševale za kartel, ker je bila to doba konjunktura, ko se je dobro prodalo vse, kar se je proizvedlo. Če pa že kartel, potem tak, da bodo tudi v njem Združene papirnice še vedno gospodujoča sila! Le-te so se zavedale svojega ugodnega položaja: čeprav bi znižale cene, bi še lahko zaslužile, kajti domača konkurenca, ki ni imela lastnih obratov za celulozo in lastne cenene električne sile, bi v tem trenutku že izgubljala. Ker je takrat tovarna Lenzing v Avstriji gradila veliko tovarno za celulozo z zmogljivostjo 3800 vagonov na leto, ki bi imela po predvidevanjih steči z aprilom 1938, so morale Združene papirnice temeljito izkoristiti ugodni čas do pomladi navedenega leta: niso čutile potrebe po tem, da bi se spuščale glede kartela v uvodna pogajanja, ampak so le analizirale predložene zamisli.¹⁰²

Najbolj živahno je bilo dopisovanje z Zagrebačko zaradi njenega poizkušanja, kako bi prišla do nove kartelne pogodbe, ki naj bi nadomestila sedanjo z veljavnostjo do 31. decembra 1937. Zagrebški predlogi so kulminirali v zahtevi po enakopravnem položaju z Združenimi papirnicami, medtem ko je trajajoči kartel še imel odnos sil v razmerju 1 : 2 v korist Združenih papirnic. Zato le-tem ni kazalo iti v novi kartel, dokler je Zagrebačka vztrajala pri tej svoji zahtevi. Zagrebčani so bili v stiski in so upali, da bodo mogli, če bi prišlo do sporazuma, v kratkem roku odplačati svoje dolgove, ki so se menda bližali vsoti 15.000.000 din. Premoženje je tovarna sicer imela, toda bilo je mobilizirano; zato bi se morala prej ali slej ukloniti mnenju Združenih papirnic. Ljubljancani jih niso nameravali udariti v papirju samem, razen v ovojnem, temveč predvsem pri kuvertah in papirnih vrečkah, ker je ležalo v teh izdelkih

težišče zagrebskega zaslužka. Borba v tem področju bi Združene papirnice manj stala kot Zagrebačko, zato so prve napravile svoj vstop v kartel odvisen od sprejema svojih zahtev s strani Zagrebačke.¹⁰³

Novembra 1937 je Zagrebačka že pristala na vse predloge Združenih papirnic. Zato so se 1. decembra istega leta pričela podrobna pogajanja. Bistvo nove pogodbe je bilo v glavnem naslednje: vsa naročila, ki bi se zbirala na osrednjem in skupnem mestu, bi se delila prilično po naslednjem kontingentnem ključu:

Združene papirnice dobe v izdelavo .	1085 vagonov na leto
Zagrebačka dobi v izdelavo	718 vagonov na leto
Sladkogorska dobi v izdelavo . . .	322 vagonov na leto
Čačak dobi v izdelavo	255 vagonov na leto
Piatnik dobi v izdelavo	120 vagonov na leto
	2500 vagonov na leto

Dalje bi bila direktna prodaja karteliranim tovarnam odvzeta, vendar bi fakturirala še vedno vsaka zase. Grosisti bi dobili 5 % rabata. Za »Centropapir«, osrednji prodajni urad, ki bi imel svoj sedež v Ljubljani, poslovne prostore v Zagrebu, bi se prispevalo s strani tovarn po 3 % od prometa s papirjem. V tem znesku bi bila vračunana tudi že provizija za 100-odstotni delcredere. Določitev cen za brezlesni, srednjefini in tiskovni papir ter vse ostalo, kar bi se še nanašalo na te papirje, je bilo prepuščeno Združenim papirnicam, za ovojni papir pa Zagrebački.¹⁰⁴

Organizacijo Centropapira in njegovega poslovanja s tovarnami je prevzel ravnatelj Srebre.

Končno je bil dne 19. januarja 1938 sestavljen v Ljubljani notarski zapis, ki ugotavlja, da je bil s tem dnem ustanovljen Centropapir d. z o. z. s sedežem v Ljubljani in s podružnico v Zagrebu. Namen te družbe je bil centralno posredovanje razpečavanja vseh vrst papirja, lepenke in papirne robe domačega proizvoda s pridobivanjem naročil za domače tovarne, razdelitev naročil med nje in osrednje nadzorovanje domače proizvodnje ter potrošnje predmetov papirniške stroke. Družba je bila ustanovljena za nedoločen čas. Njena osnovna glavica je znašala 240 ti-soč dinarjev in je bila razdeljena takole:

Tovarna	Udeležba v din	Udeležba v %
Združene papirnice .	100.800	42
Zagrebačka	64.800	27
Sladkogorska : . . .	31.200	13
Čačak	28.800	12
Piatnik	14.400	6

Družba je imela prvo leto dve poslovodji, po tem času je smela določiti še tretjega poslovodjo. Piatniku so namreč priznali pravico, da je smel predlagati kot tretjega poslovodjo inž. Viktorja Piatnika. Prvi dve poslovodji sta bila Egon Srebre in tehnični ravnatelj Zagrebačke inženir

Hans Frankl. Da bi Franklu kot tujcu omogočili stalno delovanje, mu je iz naslova poslovodje odstopila Sladkogorska del svoje udeležbe pri »Preradi papirnate robe d. d.«; na osnovi te udeležbe bi prišel Frankl tudi v upravni svet navedene delniške družbe. Ker bi postalo zaradi te kooptacije tudi za Združene papirnice eno mesto v upravi »Prerade« prosto, so na to mesto izvolili tehničnega ravnatelja Združenih papirnic, Henrika Jahna.

Poslovodstvo v Centropapiru je bilo častno, brez honorarja. Ker Srebre ni hotel biti plačevan od drugih tovarn, so mu Združene papirnice zvišale plačo. Plenumu, ki so ga sestavljali po en delegat vsake kartelirane tovarne, je predsedoval Srebre.

Sklenitev poslednjega kartela jugoslovanskih tovarn papirja ni stekla gladko. Še pred dokončnim podpisom pogodbe sta »nagajala« Vapa in Zagrebačka. Vapa s tem, da je prodajal papir za 6 % ceneje kot je znašala cena vevškega papirja po ceniku, Zagrebačka s tem, da je spomladi 1938 montirala nov stroj za papir. Zaradi te vgraditve je ponudila Združenim papirnicam 160 vagonov svojega kontingenta srednje-finih papirjev; v zameno naj bi ji plačale Združene papirnice za vsak kilogram fakturiranega in plačanega papirja 1,60 din. Te so odklonile ponudbo z utemeljitvijo, da je odškodnina previsoka in da bi zadostovalo plačilo 1,30 din/kg.¹⁰⁵

Računali so, da se bo kartel organiziral najpozneje do 31. marca 1938. Mesec dni pred tem, dne 1. marca, sta še podpisali obe glavni tovarni posebno pogodbo, ki je veljala za *zelo tajno*, kjer sta se dogovorili, da bodo sodelovale v kartelu Združene papirnice z okoli 43 % udeležbe, Zagrebačka z okoli 27 % udeležbe. Združene papirnice so se dalje obvezale, da bodo glede zadev o ovojnih papirjih vedno podpirale Zagrebačko in glasovale za vse njene predloge, ki so v zvezi s prodajo oziroma sploh s posli glede tega papirja. Zagrebačka se je temu nasproti obvezala, da bo podpirala Združene papirnice in glasovala za tiste njihove predloge, ki so v zvezi s prodajo oziroma sploh s posli glede brezlesnih, srednjefinih in tiskovnih papirjev. Kot jamstvo za vestno izvajanje obveznosti, izvirajočih iz tajne pogodbe, sta izstavili obe stranki po pet bianco akceptov, vsak s po 200.000 din zneska (skupaj torej 1.000.000 din). Ti akcepti so se hranili v zagrebški podružnici LKB. Odškodnina za vsak prekršek navedenih obveznosti je znašala najmanj 200.000 din. — Ta tajna pogodba bi veljala toliko časa, kolikor časa bi trajal sam kartel.

Tu moram še posebej opozoriti na svojevrstni važni način materialnega utemeljevanja pogodbe, ki nam do sedaj še ni bil znan: *bianco akcepti* v znatni višini. Iz tega sledi, da je industrija gradila določene pogodbe na osnovi, ki je omogočala izvajati občutne kazni. Seveda je važen že sam pridevnik *tajna*. Tak način pogoditve je onemogočal najvišjim državnim funkcionarjem in drugim organom vsakršen vpogled v razvoj odnosov med privatno industrijo. Celó vsi sokartelirani člani niso vedeli, kakšne sile vse ustvarjajo določeno kartelno politiko!

Sredi marca 1938 je bila kartelna pogodba perfekcionirana, vendar je veljala z vzvratnim natumom 1. januarja 1938. Formalno se je glasil naslov pogodbe, sestavljene iz XXXIII členov: »Utanačenje o kontingen-

tiranju i zajedničkoj prodaji« (utanačenje = dogovor, pogodba). Razen komercialno-tehničnih določb (fakturiranje, provizije, obligo, delcredere, nadzorstvo itd.) moram opozoriti na naslednje važne posebnosti:

Vrhovna instanca kartela je bil plenum, sestavljen iz po enega delegata vsake kartelirane tovarne (čl. XXIX, odst. 3). Pri glasovanjih je veljal 1 % pravice do deleža pri skupnem kontingentu kot 1 glas (člen XXIX, odst. 2; o odstotkih prim. razpredelnico). — Primer: Če bi pri-
tegnile pri glasovanjih Združene papirnice na svojo stran vsaj Čačak, bi preglasovale nasprotnike in kljub enakopravnosti v plenumu zmagale.

Zbiranje vseh nalogov in izključna agenturna prodaja kontingentnega blaga za domače tržišče je bila prepuščena Centropapiru d. z o. z. Ljubljana ali podružnicama v Zagrebu in Ljubljani (čl. I, odst. 3). S tem so se odpovedale tovarne samostojnemu ponujanju ali prodajanju papirja in pogajanjem s potrošniki, razen če je Centropapir to posebej dovolil (čl. I, odst. 5). Navedeni člen je torej zmanjšal oziroma sploh prekinil neposredno zvezo med proizvajalcem in potrošnikom, se pravi, zaradi močne centralizacije poslov v Centropapiru se je povečala razdalja med njima.

Podpisnice kartela so se dalje dogovorile, da bodo odrekle odobrene rabate tistim trgovcem, ki se ne bi držali preprodajnih cen, določenih v sporazumu s Centropapirom, ali ki bi se umikali njegovemu nadzorstvu (čl. XXXII, odst. 1). — Kartel je torej tudi tokrat segel še preko tovarn in močnejše kot kdajkoli omejil samostojnost grosistov, saj bi le-ti mogli kupovati papir tudi v tujini in s tem konkurirati domačim tovarnam. To so narekovale izkušnje iz časov krize. Zniževanje rabata je bilo prav tisto orožje, ki ga je grosist mogel občutiti kot bič oziroma kazen za nepokornost kartelnemu diktatu.

Kot grožnjo grosistom po eni strani in kot bojazen zaradi konkurence po drugi strani morem tolmačiti 2. odstavek istega člena, kjer je rečeno, da sme samo plenum dovoliti ustanavljanje kakršnihkoli tvrdk podobne stroke, dalje grosistov, podjetij za nadaljnjo predelavo papirja in podružnic takih že delujočih podjetij.

Pogodba je prepovedala konkurenco. Tovarne podpisnice so se obvezale, da ne bodo brez odobritve plenuma osnovale v Jugoslaviji v vsem času obstoja kartela nobene nove tovarne istih proizvodov, niti ne bodo sodelovale ali razširile že obstoječe sodelovanje pri kaki novi oziroma že obratujoči tovarni za papir (izjema: dovoljeno je le sodelovanje pri karteliranih tovarnah). Svoje lastne stroje za papir bodo prodale samo z izrecnim dovoljenjem plenuma, razen kadar gre za prodajo strojev neki kartelirani tovarni ali tujini (čl. XXV, odst. 1 in 2). — Ob teh določbah naj opomnim, da je Srebro predlagal nekaj podobnega že leta 1936, vendar je bil odklonjen, ker je takrat Zagrebačka postavljala nove stroje za papir in ni trpela poseganj v svoje pravice. Prav ta tovarna je sedaj gladko pristala na te pogoje, ker je bila zadolžena in ni bila več konkurenčna.

3. in 4. odstavek istega člena obvezujeta kartelirane tovarne, da ne bodo uvažale brez Centropapira tiste papirje, ki jih proizvajajo domače

tovarne, da pa tudi ne bo katerakoli podpisnica proizvajala papirje, ki jih izdeluje druga kartelirana tovarna kot kontingent ali ekskontingent.

V kartelni pogodbi se govori o razširitvi proizvodnje in o racionalizaciji. V zvezi s tem se poudarja, da podpisnice ne bodo razširjale svojih obratov in tudi ne postavljale novih strojev za papir. Spremembe in razširitve z namenom racionalizacije pogona se sme izpeljati samo z izrecnim pristankom plenuma. Če bi se zaradi povečane potrošnje pokazala potreba, razširiti naprave, ker bi sicer tovarne morale prekoračiti 100-odstotno zmogljivost svojih obratov, je bil za to potreben pristanek plenuma (čl. XXVI, odst. 1 in 2).

Če bi podpisnice ne izpolnjevale pogodb, bi se izvajale sankcije v obliki kazni. Najnižja kazen za prestopek komercialnega značaja je bilo plačilo 150.000 din Centropapiru v gotovini. Za prestopke določb člena XXV (prepoved konkurence) in člena XXVI (razširitev proizvodnje, racionalizacija) je pripadla plenumu pravica, da za vsak posamezni primer odredi plačilo najnižje kazni 1.000.000 din v gotovini, ne glede na druge pravice glede nadomestitve škode.

Kartelna pogodba naj bi veljala 10 let, to je do 31. decembra 1947. Če bi se ne odpovedala 1 leto pred iztekom roka, bi se sama po sebi podaljšala še za 5 let. Ta pogodba bi se mogla razveljaviti tudi v primeru, če bi se v državi ustanovila nova tovarna papirja ali če bi že delujoča tovarna, ki ne bi bila kartelirana, povečala svojo proizvodnjo v taki meri, da bi bil s tem v nevarnosti obstanek ene izmed karteliranih tovarn. Končno bi bila mogoča odpoved pogodbe tudi takrat, ko bi ena izmed članic ugotovila, da so cene, dosežene za njene proizvode, padle nižje kot znašajo njeni proizvodni stroški (čl. XXX).

Člen XXXIII se ukvarja z razsodiščem in z reševanjem sporov med karteliranci. Za razsojanje vseh sporov čisto tehnične narave je odločalo mnenje strokovne komisije, ki so jo sestavljala tehnična vodstva članic kartela. Tovarne podpisnice so tudi sklenile, da se bodo brezprizivno podredile razsodišču v sporih, ki imajo svoj koren v kartelni pogodbi. — Odločitev za interno reševanje sporov je pomenila, da podpisnice niso želele zaradi koristi kartela vlačiti spore v javnost, niti niso hotele, da bi spore reševale javnopravne ustanove, na primer ministrstvo za trgovino in industrijo (ki je bilo v smislu zakona o kartelih vrhovno razsodišče) ali kakršnakoli druga ustanova oziroma korporacija (na primer Zveza industrijcev). Zato je treba ta korak pojmovati kot izrazito težnjo k še večji izolaciji kartela od javnosti.

Ko je bila ta najobsežnejša in najpomembnejša kartelna pogodba naše industrije papirja že sklenjena in podpisana, je Zagrebačka še vedno hotela izsiliti zase čim večji kontingent papirja. Poleti 1938 je utajila baje preko 90 vagonov papirja, od tega ji je bilo dokazano, da je nedvomno utajila 20 vagonov papirja. Kazen, s katero bi bila kaznovana, bi znašala 200—500.000 din. Bati se je bilo, da ne bi zaradi denarne kazni zašla v poravnavo. To bi več škodovalo kot koristilo kartelu, zato ji je bilo določeno, naj plača pogojno 82.000 din, vendar naj se zahteva še pismena izjava njenega vodstva, da se tako ne bo več postopalo in da bo Zagrebačka sama v tem primeru glasovala za to, da bodo smele Združene

TOVARNA		VRSTE KARTELIRANIH PAPIRJEV					SKUPAJ
		BOLJIŠI KOT BREZLESNI OK 11 DIN / KG	BREZLESNI OK 85 DIN / KG	SREDNJE FINI OK 6 DIN / KG	TISKOVNI OK 38 DIN / KG	OVOJNI OK 5 DIN / KG	
ZDRUŽENE PAPIRNICE	VAGONOV ODSTOTKOV MILIJON DIN	26.27 37 — 2.90	192. — 43.44 16.32	347. — 54.65 20.82	332. — 81.98 12.60	180. — 18. — 9. —	1077.27 41.40 61.64
	VAGONOV ODSTOTKOV MILIJON DIN		90. — 20.36 7.65	148. — 23.31 8.88	20. — 4.90 0.76	433. — 43.30 21.65	691. — 26.14 38.94
	VAGONOV ODSTOTKOV MILIJON DIN					322. — 32.20 16.10	322. — 10.81 16.10
ČAČAK	VAGONOV ODSTOTKOV MILIJON DIN	4.26 6. — 0.47	80. — 18.10 6.80	105. — 16.53 6.30	53. — 13.12 2.01	65. — 6.50 3.25	307.26 12.63 18.83
	VAGONOV ODSTOTKOV MILIJON DIN	40.47 57. — 4.45	80. — 18.10 6.80	35. — 5.51 2.10			155.47 9.02 13.35
	VAGONOV ODSTOTKOV MILIJON DIN	71. — 100. — 7.82	442. — 100. — 37.57	635. — 100. — 38.10	405. — 100. — 15.37	1000. — 100. — 50. —	2553. — 100. — 148.86
SKUPAJ							

Tab. 5

papirnice izstopiti iz kartela.¹⁰⁶ — V tem primeru bi se kartel seveda razšel; pričela bi se brezobzirna konkurenca in silen uvoz, dokler ne bi spet nujno prišlo do novega kartela.

Tako sestav Centropapira kot bistvo kartelne pogodbe sta bila posneta iz avstrijske in češke kartelne pogodbe, le da je bilo vse skupaj seveda prilagojeno jugoslovanskim razmeram. Domačo kartelno pogodbo je pregledal dr. Poduje iz Zagreba, pravni zastopnik Združenih papirnic, z davčnopravnega stališča jo je prekontroliral na skupne stroške pravni specialist dr. Gajer iz Zagreba.

Količinske in profitne odnose med karteliranci prikazuje priložena razpredelnica. Nazorno nam pove, da so Združene papirnice količinsko absolutno dominirale v proizvodnji srednjefinih in zlasti tiskovnih papirjev; Piatnik je bil gospodar izdelovanja papirjev, ki so bili boljši od brezlesnih; edina specializirana tovarna je bila Sladkogorska, vendar je bila šibkejša kot Zagrebačka, ki je relativno dominirala v ovojnih papirjih; Čačak je bil po vrstah proizvajanega papirja še najbolj podoben Združenim papirnicam, toda v splošnem nekako štirikrat šibkejši.

V času konjunktura pred letom 1930 so krile Združene papirnice 53 % potreb tržišča. Z nastankom novih tovarn in s kartelizacijo ter seveda z vedno večjim uvozom je njihova prednost počasi padala. Zato opazimo pri vseh sklepanjih kartelnih pogodb, kako se zlasti Združene papirnice borijo za dodelitev čim večjega kontingenta in kako se skozi vse kartelne pogodbe vleče nekakšna rdeča nit: podpišemo kartelno pogodbo, če se nam prizna dominantni položaj! Toda ves razvoj industrije papirja v Jugoslaviji je zdržema zmanjševal kontingentne kvote Združenim papirnicam.

Papir, ki ga je zajemala kartelna pogodba iz leta 1938, se je delil v naslednjih 6 skupin: 1. papir, boljši kot brezlesni, 2. brezlesni papir, 3. srednjefini papir, 4. tiskovni papir, 5. ovojni papir, 6. ekskontingenti.

Ad 1. Papirji, ki so bili boljši kot brezlesni, so bili pravzaprav le podskupina brezlesne skupine in so bili na primer: bankpost, kartpost, risalni papir, brezlesni kartoni itd.

Ad 2. Med brezlesne papirje (in ekstrine) so šteli: beljeni papir za tiskanje in pisanje, dalje vse papirje, ki so bili težji od 38 gr/m², ne glede na namen in na to, ali so bili beli ali barvani, satinirani ali nesatinirani, klejeni ali neklejeni.

Ad 3. Za srednjefine papirje so veljali vsi grafični papirji od standardnega »Satindrucka« do največ 75 % celuloze, kartoni za dopisnice, konceptni papirji itd.

Ad 4. Tiskovni papirji so imeli približno tak sestav kot nebarvan in samo malo polklejen rotopapir, dalje mesarski papir.

Ad 5. Papirji za zavijanje in embalažo so bili tako imenovani ovojni papirji.

Ad 6. Ekskontingenti so bili specialitete, ki so jih izdelovale samo določene tovarne in so jih tudi samo one prodajale: ti papirji niso bili kontingentirani.

Ekskontingenti Zagrebačke so bili: natron papir, surovi papir za smirek, cestni papirji, papir za kable, »šrenc« za valovito lepenko (toda

samo 25 % celotnega kontingenta; ostalih 75 % je pripadlo Sladkogorski). — Ekskontingenti Združenih papirnic so bili cestni papirji (za prekrivanje betonskih cestišč). — Ekskontingenti Sladkogorske so bili: surova strešna lepenka, surovi papir za smirek, dalje vsi papirji, lepenke in kartoni, težji od 30 gr, natron papir in podobno. — Piatnikovi ekskontingenti so bili: papir iz cunj, peresnolahki papirji in kartoni, pravi pergament, pravi biblijski papir, alfa-esparto in podobno. — Ekskontingent Čačka je bil fini dupleks papir.

Število »aktivnih« strojev za papir in njihov porast od prevrata do okupacije naj prikažem z naslednjo razpredelnico:

Tovarna	Število strojev za papir			Opomba
	1919	1929	1939	
Združene papirnice	4	4	3	kartelirani
Zagrebačka	1	2	4	kartelirani
Sladkogorska	—	1	2	kartelirana
Čačak	—	—	1	karteliran
Piatnik	1	1	2	kartelirana
Bonač	—	1	2	kartelirana
Smith & Meynier	3	4	4	kartelirani
Vapa	—	1	1	nekarteliran
	9	14	19	

Glede na prevratno leto 1918 se je število strojev v državi do okupacije nekaj več kot podvojilo. Porast strojev je premo sorazmeren: v prvem desetletju 5 novih strojev, v drugem desetletju 5 novih strojev. Pri Združenih papirnicah je 1 stroj manj; to je bil goričanski, ki je bil stavljen v rezervo in ni več proizvajal od takrat dalje, ko je bila ukinjena proizvodnja v Goričanah.

Navedena kartelna pogodba je za razliko od vseh prejšnjih tiskana v obliki interne brošure¹⁰⁷ in ima v prilogi važne tipkane dodatke:

Tovarni v Čačku se je priznala pravica, da postavi naprave za nadaljnjo predelavo papirja, ali da v takih podjetjih sodeluje, razen za valovito lepenko, kuverte, papirne vrečke, vreče iz natron papirja, smirek itd. Enako pravico je dobil Piatnik, vendar s to razliko, da sme izdelovati »Streichpapier« (pogodba je namreč prepovedovala snovanje takih podjetij brez posebnega dovoljenja plenuma). Na seji plenuma, ki je bila dne 17. oktobra 1938, so izjemoma dovolili Čačku izdelovanje »šrenca« za tvrdko Solvay v Lukavcu.

Piatnik je dobil izključno pravico, da določa cene za papir 1. skupine (papirji, boljši kot brezlesni), vendar, kot pripominja pogodba, »lojalno«, da ne bi prišlo do uvoza. Pogodba je tudi dajala možnost Združenim papirnicam in Piatniku, da sklenejo pogodbo o kompenzaciji papirja iz 1. skupine. Združenim papirnicam je pripadla pravica, da po svoji izbiri odstopijo papirje te skupine Piatniku tako, da Piatnik kompenzira vsak kilogram papirja te skupine z 1,3 kg brezlesnega papirja. Te kompenzacije bi se obračunavale v okviru dogovorjenih kontingentov.

Piatniku je bilo dovoljeno postaviti nov, 2100 mm širok stroj za papir namesto docela zastarelega stroja I., potem vgraditev velikega

valja in tretjega kalandra, zamenjava holandcev in dotakratnega stroja za prečno rezanje s krožečim rezalcem. Nadzorni organi iz Centropapira niso smeli pregledovati tehnično ureditev radeške papirnice, razen v primerih posebnega dovoljenja (izdeloval je namreč papir za denar, vrednostne papirje itd.). Vendar bi Piatnik dovolil v primeru potrebe ali • kekega suma proti tovarni vstop le Srebretu. Če bi bil Piatnik v 1. skupini ogrožen zaradi nastanka kake podobne nove tovarne, je imel pravico prekiniti pogodbo ali zahtevati od plenuma ustrezajočo odškodnino. Za Čačak in Piatnika je veljala ta kartelna pogodba od 1. februarja 1938.

Nadalje se je obvezal Čačak v tipkanih dodatkih, da ne bo izdeloval v naslednjih 10 letih »lomspak«, Združene papirnice pa so se sporazumele s Sladkogorsko, da bodo njej odstopile od svojega kontingenta letno količino 36 vagonov tako imenovanega mesarskega papirja.

Za tenke papirje so imeli vse tiste papirje, ki so tehtali manj kot 38 gr/m²; le-ti so bili ekskontingent Zagrebačke in Čačka toliko časa, dokler ne bi pristopila k pogodbi Bonač in Smith & Meynier ali vsaj eden izmed obeh.

V času sklepanja kartelne pogodbe se je izvedelo, da bo povišana carina na tulce za tekstilno industrijo. Zaradi tega so računali, da bo prišlo do znatne potrebe surovega papirja, ki je spadal v skupino ovojnih papirjev. Pri predvidenih dogovorih s tovarnarjem Bonačem so uporabljali količino tega papirja za olajšanje razgovorov z njim. Izključno izdelavo so nameravali prepustiti njemu, če bi se odrekel drugim zahtevam do karteliranih podjetij. Na enak način so hoteli izkoristiti tudi papirne tulce.

Sladkogorska je dala v obrat stroj za proizvodnjo dupleksa in tripleksa, ki so ju določili kot ekskontingent Sladkogorske. Mavro Sessler se je obvezal osebno, da bo te naprave dal na razpolago v borbi proti Bonaču, kolikor bi Bonač imel nesprijemljive zahteve v pogledu svoje zaposlitve.

Čačak je imel stroj za papir širine 1700 mm z dolgim sitom; njegova zmogljivost je znašala 330 vagonov papirja na leto. Dali so mu pravico, da je vgradil v stroj okrogla sita, vendar samo za proizvodnjo finih dupleks papirjev. Če bi Bonač vendarle pristopil h kartelu, bi Čačak pričel s proizvodnjo finih dupleks papirjev šele po 5 letih, računajoč od Bonačevega pristopa dalje.

Taka so torej bila posebna določila, dodana glavni kartelni pogodbi.

S kartelno pogodbo so dobile Združene papirnice, katerih proizvodna zmogljivost je znašala tedaj 1350 vagonov papirja na leto, zase optimum ugodnosti in so tako dobile hegemonijo na papirnem trgu ter nadzorstvo nad 87 % zmogljivosti vseh domačih tovarn.¹⁰⁸

Dobri potrošniki papirja so bila lastna ali priključena podjetja nekaterih tovarn, na primer:

Združenih papirnic:

a) »Kuverta d. z o. z. Ljubljana«,

b) »Kuverta d. d. Beograd«,

c) »Prerada papirnate robe d. d. Zagreb-Beograd«;

Zagrebačke:

- a) »Zagrebačka tvornica papirne robe V. Matković k. d. Zagreb«,
- b) »Dalmatinska tvornica papirne robe A. Katalinić k. d. Split«,
- c) »Vojvodina«, tvornica papirne robe i veletrgovina papirom Đuka Kon k. d. Novi Sad,
- d) »Artija«, trgovina papirom Đuka Kon k. d. Subotica,
- e) »Lipa Mill«, tvornica kuverata i konfekcija papira d. d. Zagreb;

Čačache:

- a) Pantić i drug Beograd;

Sladkogorske:

- a) »Prerada papirnate robe d. d. Zagreb-Beograd«.

Istočasno s pogajANJI za kartel papirja so potekala pogajanja za kartelno pogodbo o kontingentiranju in skupni prodaji kuvert, map, vreč in škateL za vso državo. Dogovor so podpisale tvrdke: Kuverta, Lipa Mill, Mursa Mill v Osijeku, Ilić i Čuturilo v Beogradu in Dragutin I. Petrović v Čupriji. Če bi katera izmed podpisnic odklonila brez tehtnega vzroka dobavni nalog, ki ji ga je dodelil Centropapir, bi ta imel pravico, dodeliti naročilo kaki drugi podpisnici kartela in obtežiti celokupno tako imenovano »pravico do kontingentnega deleža« tiste tovarne, ki je navedeno naročilo odklonila, z vsoto, ki jo je navajal nabavni nalog. V kontingent niso spadale vizitke, sporočila o poroki in smrti ter vsi knjigoveški artikli.

Kontingent za kuverte je bil razdeljen po naslednjem ključu:

Kuverta, Ljubljana-Beograd	33,41 %
Lipa Mill, Zagreb	33,41 %
Dragutin I. Petrović, Čuprija	15 %
Mursa Mill, Osijek (Sam Dirnbach)	14,36 %
Ilić i Čuturilo, Beograd	3,82 %

Kontingent za konfekcijo je bil določen takole:

Lipa Mill in Mursa Mill skupaj	93,70 %
Kuverta, Ljubljana-Beograd	9,30 %
Dragutin I. Petrović, Čuprija	7 %

Pogodba Združene papirnice—HIP, ki bi imela trajati do vključno leta 1940, se je ukinila s 1. januarjem 1938; ponovno bi pričela veljati, če bi se kartel razšel v pogodbeni dobi iz kakršnihkoli vzrokov. HIP bi dal za ta primer Združenim papirnicam opcijo, da bi se te udeležile pri njem s 50 %, oziroma da bi ga, če bi jim to ne prijalo, popolnoma prevzele. Vse posle glede državnih nabav bi v bodoče brezplačno opravljal HIP; poleg stalnega rabata 5 % bi mu dovolil Centropapir še 5 % superrabata za lastna naročila do najvišje množine 225 vagonov.

Centropapir je dalje sklenil še izredno važno pogodbo z dr. Robertom Robićem in Marcelom R. Robićem. Imenovana sta namreč preko HIP in s svojim osebnim delovanjem doprinesla k združitvi tovarn ter se istočasno obvezala, da za čas kartelnega dogovora, vendar največ za

10 let, ne bosta osnovala v Jugoslaviji tovarne za papir in lepenko. Za te tri usluge jima je Centropapir izplačeval rento v višini 1 % od skupno doseženega letnega neto prometa vseh karteliranih tovarn. Če bi cena papirja padla izpod 8 din/kg (za osnovo je bila vzeta torej približna cena brezlesnega papirja), bi oba Robića prejela samo 0,75 %. Ker se je računalo, da bo neto promet znašal 120.000.000 din, bi znašal 1 % potem-takem 1.200.000 din in 0,75 % le 900.000 din. Če bi skupni neto promet znašal preko 160.000.000 din, se bo za višek preko te vsote plačala procentualna renta samo v primeru, da bi cena za brezlesni papir znašala vsaj 15 din/kg. Izvzemši ta primer, bi znašala 1 %-na renta 1.600.000 din, 0,75-odstotna renta 1.200.000 din. Renta se je plačevala četrtletno za nazaj. Če bi Centropapir brez razloga odpustil svojega ravnatelja Mirka Bojana (Bojan je bivši Bernstein), bi se Robićema povišala renta za toliko, kolikor je znašala zadnja Bojanova plača in vzporedni prejemki.

Bonač in Vapa sta težila k temu, da ostaneta izven kartela. Z Vapo ni bilo mogoče skleniti pogodbe, ker je prodajal samo, proti gotovini ter zahteval zase preveč brezlesnega papirja. Po Vapini smrti je vdova pismeno sporočila Srebretu, da se namerava podjetje držati tudi pod novim vodstvom ustnega sporazuma glede državnih nabav, ki ga je s kartelom dogovoril njen mož še za življenje. Zato so se zavzeli pogodbeniki predvsem za Bonača in ga skušali pridobiti zase. Srebrje je celo izjavil, da kartel ne bo perfekcioniran, dokler bo Bonač zunaj kartela, in da se bodo outsiderjev znebili, preden bo kartel podpisan. Če že ne bi prišlo do kartela z njim, bi vsekakor prišlo do sporazuma glede cen. Tudi izvršilni odbor Združenih papirnic je sklenil januarja 1938, naj se perfekcionira kartel šele tedaj, ko bo prišlo do sporazuma z Bonačem. Vendar so razprave dozorele že v taki meri, da kaže kartelne dogovore kar takoj podpisati, nato šele povabiti Bonača, češ da bo tak kartel močnejši pritisk nanj kot kartel, ki bi bil šele pred zaključkom.¹⁰⁹

Kot pogoj za pristop v kartel je Bonač zahteval udeležbo pri finih in tiskovnih papirjih ter kartonih; kartel mu je prepustil v začetku namreč samo kartone in tenkografske papirje. Za primer, da bi Bonač na ta pogoj ne pristal, je bilo določeno, da bi pričeli Zagrebačka in Sladkogorska s svojimi stroji za kartone boj z Bonačem na račun kartela in ga tako prisilili k popuščanju. Nepričakovano pa se je pojavil nov faktor: Umka. Ker je postal Bonačev monopolni položaj glede kartonov močno ogrožen s proizvodnjo podobnega blaga v tej majhni tovarni, je postajal nekako dostopnejši za pogajanja glede pristopa v kartel.¹¹⁰

Borba z Bonačem za vstop v kartel je bila sploh dolgotrajna, kajti kakor se je po eni strani Bonač branil vstopa, ker bi se mu utegnili zmanjšati kontingenti za njegov papir, tako so se po drugi strani potegovali Združene papirnice in vsi ostali kartelisti za njegov vstop v kartel, ker bi ga mogli s tem imeti pod nadzorstvom, da bi ne mogel s svojo proizvodnjo razbijati kartel. Ker so končno pogajanja v glavnem zadovoljila Bonačeve zahteve in sta bili tako obe strani zavarovani pred morebitnimi »motnjami«, so se dogovori bližali uspešnemu koncu. V podrobnosti so pogajanja potekala takole: Prva faza pogajanj je pri-

padala aprilu 1938. Takrat so se zdeli Bonačevi pogoji »nesprejemljivi«. Njegove zahteve so kulminirale v tem, da je hotel imeti zase 75 % tenkogramskih papirjev in vse fine kartone. Zaradi morebitne njegove odklonitve so v Centropapiru že proučevali predlog o dogovoru med tovarnami, ki so proizvajale tenkogramske papirje, da bi krile potrebe tržišča po teh papirjih brez njega. Srebre je namreč priporočal ostalim karteliranim tovarnam, naj se ga pusti pasti in naj se ne ugotovi njegovim zahtevam.¹¹¹ V jeseni 1938 so se pokazali prvi izgledi, da bosta Smith & Meynier in Bonač pristopila h kartelu. Obe tovarni sta se namreč medsebojno že sporazumeli glede tenkogramskih papirjev, glede ostalih pa so se pogajanja nadaljevala. Pozimi 1938/39 so vsi upali, da bo Bonač pristal na vključitev v kartel, obstajale so le še razlike glede trajanja kartela in zaščite skupnih lastnosti (junktim) tenkogramskih oziroma ostalih srednjefinih papirjev. Že pri vstopanju v kartel v aprilu 1939 si je Bonač izgovoril pravico, da bo smel v svoji tovarni celuloze v Vidmu postaviti še en stroj za papir in en donkey stroj, za delo samo za izvoz; to mu je bilo dovoljeno, ker je šlo za ekskontingentno blago.¹¹²

Maja 1939 je pričelo veljati kontingentiranje tudi za Bonača,¹¹³ mesec dni za njim še za podjetje Smith & Meynier. Z vstopom sušaške tovarne so se podelili kontingenti tako, kot to prikazuje tabela na str. 224.

V zvezi z uveljavitvijo novega kontingentiranja so se spremenile tudi udeležbe pri Centropapiru; od tedaj dalje so znašale:¹¹⁴

Tovarna	Udeležba v din	Udeležba v %
Združene papirnice .	88.800	37
Zagrebačka	57.600	24
Sladkogorska	26.400	11
Čačak	28.800	12
Piatnik	14.400	6
Bonač	19.200	8
Smith & Meynier . .	4.800	2

Izbruh druge svetovne vojne dne 3. septembra 1939 je v papirništvu imel med drugim tudi ta učinek, da je Centropapir naročil tovarnam, da se ne sme niti en vagon odposlati kateremukoli odjemalcu brez poprejšnje odobritve Centropapira, ker bo sam posredoval prodajo, in to proti plačilu per cassa, razen odjemalcem, ki jih pozna kot zanesljive stranke. Odjemalec, ki je imel še odprte račune, je moral za vsako novo naročilo položiti dvojno protivrednost, pri čemer se mu je za polovico pologa priznal 3-odstotni kasaskonto. Roke za opomin so skrajšali na manjše intervale.¹¹⁵

Od sklenitve kartela dalje so nadaljevali Združene papirnice boj z grosistom Podliessnigom v Mariboru, ker je še vedno kupoval cenejše uvoženo blago in je bil sploh podaljšana roka avstrijskih in nemških tovarn papirja. Spomladi 1940 je Podliessnig zaradi pritiska popustil in pristopil h kartelu kuvert.

Pogodba med jugoslovansko in nemško industrijo papirja (o njej več pozneje), pristop Podliessniga v kartel in zaradi velike konjunktore

KARTELIRANE TOVARNE	I RAZDELITEV KONTINGENTOV V% (MAREC 1938)	II RAZDELITEV KONTINGENTOV V% (MAJ 1939)	III RAZDELITEV KONTINGENTOV V% (JUNI 1939)	RAZLIKA MED I IN II. V%	RAZLIKA MED II IN III V%	RAZLIKA MED I IN III. V%
ZIDRUŽENE PAPIRNICE	41'40	38'89	36'55	-2'51	-2'34	-4'85
ZAGREBAČKA	26'14	24'49	24'11	-1'65	-0'38	-2'03
SLADKOGORSKA	10'81	10'11	9'50	-0'70	-0'61	-1'31
ČAČAK	12'63	12'04	12'40	-0'59	-0'36	-0'23
PIATNIK	9'02	8'42	7'92	-0'60	-0'50	-1'10
BONAČ		6'05	7'44	+6'05	+1'39	+7'44
SMITH & MEYNIER			2'08		+2'08	+2'08

Tab. 6

večji promet so bili faktorji, ki so omogočili kartelu, da je dvignil poleti 1939 cene papirja. Opozicija na tržišču je bila sicer velika, toda kartel je dokazoval upravičenost dviga cen pred oblastmi z dejstvom, da so pričele z izbruhom druge svetovne vojne cene surovin naraščati. Tako so strokovnjaki izračunali, da so se cene surovinam povišale: pri brezlesnem papirju za 2,40 din/kg, pri srednjefinem za 1,90 din/kg, pri ovojnem za 1,90 din/kg, pri tiskovnem za 1,40 din/kg. Celuloza, ki je stala v mirnih časih 2,62 din/kg, se je pričela počasi dražiti (za preko 100 %) in je prispela na višino 5,95 din/kg. Zaradi tega so povišale Združene papirnice cene brezlesnega papirja za 1,50 din/kg, srednjefinega za 1,10 din/kg, ovojnega za 1,25 din/kg, tiskovnega za 0,50 din/kg.

Pri Združenih papirnicah niso bile razlike zato tako visoke, ker so te imele lastno tovarno za celulozo in ceneno energijo. To oboje je nekako izravnavalo podražitev surovin. Zato so bile v Jugoslaviji povprečne prodajne cene v prvem polletju 1940 za 0,93 din/kg višje kot v prvem polletju 1939.¹¹⁶

Kartelnih pogodb so se držale v glavnem točno vse podpisnice. Največjo preglavico je delal uvoz. Močna gospodarska vdornost nacistične Nemčije se kaže v tem, da je prodajala v Jugoslavijo uvoženo celulozo po 29 RM, enako količino papirja pa po 27 RM. Razliko je krila s transakcijami doma.

Decembra 1939 je vložil kartel prošnjo pri ministrstvu za trgovino in industrijo za ponovno povišanje cen. Tiskarnarji, zlasti slovenski, so se temu uprli, nakar je ministrstvo prepovedalo povišanje, dokler se ne bi zadeva razčistila. Končala se je dne 27. decembra 1939 s kompromisom: cene so se zvišale za 10—12 % (konkretno na primer brezlesni za 0,90 din/kg, srednjefini za 0,70 din/kg, tiskovni za 0,55 din/kg).¹¹⁷ Tretje in zadnje zvišanje cen pred razsulom države se je izvršilo z dovoljenjem oblasti junija 1940.

Papir so prodajali naslednji grosisti (z navedbo rabata): V Ljubljani — Ivan Bonač sin (2 %), Mercina in drug (4 %), »Papirografija« d. z o. z. (5,5 %); 4,5-odstotni rabat so uživali: Podliessnig iz Maribora, »Jadran«, Dane Singer i drug, »Papieros« Nunčič, Fürst i drugovi, Lavoslav Steiner, Friedheim i sin iz Zagreba, Avram Altarac, Simon Katan, Božidar T. Petković iz Sarajeva, »Artija« Oton Pfeiffer iz Osijeka, »Papir-Omnia« Žak. A. Nachmann, Ign. Urban i sin iz Novega Sada, »Hartija« Đuka Kon k. d., Aleksandar Lipšić, Maričić & Janković podružnica iz Subotice, Antonijević & Čuković, Natan B. Baruch, K. S. Horowitz, Maričić & Janković, Pantić i drug iz Beograda; tvrdka G. A. Milisich iz Splita je uživala samo 2-odstotni rabat, medtem ko so uživali rabat »po dogovoru«, torej najugodnejši popust, le: »HIP« Robert Robić iz Zagreba, »Hartija« Marcel R. Robić iz Beograda in Josip Bretler iz Sarajeva.

Takoj opazimo, da so bili grosisti razdeljeni v glavnem v tri kategorije: najbolj privilegirana je bila tista, ki je uživala rabat »po dogovoru«, najštevilnejša je bila skupina 4,5-odstotnega rabata, ostali so uživali 2-odstotni ali 4-odstotni rabat; izjema je bila »Papirografija«.

Jugoslovanski kartel je bil razpuščen na seji plenuma papirnic dne 28. maja 1941 z vzratnim datumom 10. aprila 1941.¹¹⁸ Zaradi te likvidacije je bil razrešen tudi dogovor, tako imenovani »Industrievertrag«, z nemškimi tovarnami z dne 15. junija 1939. Komercialni urad Združenih papirnic se je iz Zagreba preselil v Ljubljano v začetku junija 1941. Zagrebške prostore je moral odstopiti Kulturbundu.

Kot njegovo nadomestilo je bil organiziran v Ljubljani nekaj nadomestek. Dne 6. oktobra 1944 je bil vpisan »Papiros d. z o. z. v Ljubljani«, trgovina s papirjem, kartonom in lepenko na debelo. Tvrdka je imela glavno zastopstvo in samoprodajo izdelkov Združenih papirnic. Ukinjena je bila poleti 1945.

Končno moram omeniti še poskus karteliranja vseh jugoslovanskih tovarn celuloze in brusilnic lesa iz leta 1940. Zaradi pritiska tuje konkurence so si tovarne prizadevale ustanoviti skupno nakupovalno centralo v obliki zadruga z omejeno zavezo, ki bi bila oproščena davka. — Do uresničitve ni prišlo.

NAZIV	REGISTRIRANO		IZBRISANO		OSTALO	
	KARTELOV	PODJETIJ	KARTELOV	PODJETIJ	KARTELOV	PODJETIJ
I. INDUSTRIJA						
PREHRANBENA	6	35	—	—	6	35
LESNA	1	5	—	—	1	5
TEKSTILNA	5	25	1	8	4	17
PAPIRNA	6	45	2	12	4	33
KOVINSKA	15	82	2	8	13	74
KAMNA IN ZEMLJE	7	49	2	12	5	37
KEMIČNA	19	52	1	2	18	50
KAVČUKA	1	3	1	3	—	—
ELEKTROTEHNIČNA	1	3	—	—	1	3
II. PROMET						
BRODARSTVO	1	3	—	—	1	3
III. OBRTNISTVO	6	167	1	37	5	130
IV. ZAVAROVANJE	3	45	—	—	3	45
V. MEDNARODNI KARTELI						
KEMIČNA IND.	6	14	1	—	5	14
KOVINSKA IND.	1	4	—	—	1	4
VI. PREDSTAVNIŠTVA TUJIH KARTELOV IN PATENTNE SKUPNOSTI	6	6	—	—	6	6
SKUPAJ	84	538	11	82	73	456
STANJE KARTELOV V SEPTEMBRU 1938						

Tab. 7

Pogodbe med domačo in tujo industrijo papirja

Dne 31. decembra 1937 so podpisali pogodbo, ki se je nanašala na proizvodnjo in prodajo superior papirja vseh vrst od 30 gr/m² navzgor (izjema so bili papirji z dodatkom najmanj 50 % beljenih snovi ali z dodatkom najmanj 85 % natron celuloze) naslednji proizvajalci: na eni strani češkoslovaški Prodajni urad zase in v imenu Harmanecke tovarne, Vltavskega mlina bratov Porákov d. d. v Lončovicah, dalje v imenu delniške družbe Češkoslovaških tovarn vžigalic in kemičnih tovarn »Solo« v Ružomberoku, Tovarne papirja Slavošovce, Slovaške papirnice d. d. v Ružomberoku, končno v imenu Češko-krumlovske tovarne, na drugi strani Združene papirnice, Zagrebačka, Sladkogorska, Čačak, Piatnik, Centropapir.

S to pogodbo so se vsi navedeni jugoslovanski proizvajalci odpovedali posrednemu ali neposrednemu uvozu superior papirja v ČSR (to je samo formalna izjava, ker se praktično ni nikdar izvažalo v ČSR). Čehi so se obvezali uvoziti 72 vagonov papirja. Če bi ta kvota ne bila dosežena, bo dobila vsaka češkoslovaška pogodbeni tvrdka od navedenih jugoslovanskih proizvajalcev za neuvoženih 10 ton ali 1 vagon papirja izravnavo 3000 din. Razen tega je pripadalo češkoslovaškim podpisnikom še idealnih 36 + 37 vagonov, ki se niso smeli uvoziti, ampak so prejeli češkoslovaški podpisniki za 36 vagonov odkupnino 2000 din po vagonu, za 37 vagonov odkupnino 1500 din po vagonu. Če bi Čehi uvozili v določenem dobavnem obdobju manj papirja kot je bilo določeno, bi plačali Jugoslovani toliko, kolikor je bilo dogovorjeno. Če bi bila kvota presežena, bi plačali Čehi 6000 din po vagonu pri vsakem presežku. — Nadalje so vzeli Čehi na znanje dogovor med jugoslovanskimi izdelovalci papirnih vreč in tovarnarji papirja z dne 17. decembra 1927.

Kot domači kartel je tudi ta tuji pričel veljati dne 1. januarja 1938 in naj bi trajal do 31. marca 1942, vendar z možnostjo podaljška na naslednjih 6 let v primeru, da bi bil za isto dobo podaljšan tudi češko-slovaški kartel za papir.

Kmalu nato, namreč dne 27. januarja 1938, je bila na Dunaju seja, ki so se je udeležili kot zastopniki jugoslovanske industrije papirja Mirko Bojan, inž. Hans Frankl za Zagrebačko in Mavro Sessler za Sladkogorsko; kot zastopniki češkoslovaške industrije papirja so bili zastopani generalni direktor Evgen Porák, generalni direktor inž. B. Janata, direktor Franc Sattler in Karel Karásek, direktor Prodajnega urada združenih papirnic d. z o. z. v Pragi. Na zadnji skupni seji zastopnikov tovarn obeh držav, ki je bila na Dunaju dne 30. septembra 1936, so se zedinili o podaljšanju medsebojnega dogovora še za vse leto 1937. Izkazalo se je, da so leta 1936 uvozili Čehi samo ovojnega papirja 253 vagonov. Leta 1937 je znašal uvoz 244 vagonov, medtem ko je znašala v istem času jugoslovanska proizvodnja okoli 1100 vagonov papirja. Uvoz ovojnega papirja iz ČSR je znašal v tem letu torej okoli 22 % ali dobro petino domače proizvodnje. Na januarski seji so predlagali Jugoslovani, naj se zmanjša uvoz ovojnega papirja od okoli 108 vagonov na 56 vagonov, kar bi tudi ustrezalo povprečju zadnjih 8 let, potem še to, naj bi se

uvoz ne opravljal sunkovito, ker je tak način razburjal tržišče, končno, naj Čehi prodajajo preko Centropapira. To je bilo potrebno zaradi kontrole uvoza.

Zastopniki češkoslovaških tovarn so zahtevali skupni kontingent 145 vagonov, od katerih naj bi se 72 vagonov učinkovito dobavilo (torej kompromis med 108 in 56 vagoni), glede ostalih 73 vagonov so se dogovorili za gotovinsko izravnavo v 3 stopnjah: 1. v okviru takratnega neizročenega kontingenta 37 vagonov so zahtevali Čehi gotovinsko izravnavo v višini 1250 din za vsak vagon, pri čemer se je dvignila gotovinska izravnavna vzporedno z dvigom cene do maksima 2250 din; 2. v okviru novega popusta učinkovitega kontingenta (to je $108 - 72 = 36$ vagonov) je znašala gotovinska izravnavna 2000 din za vagon; 3. v okviru kontingenta za učinkovito izročitev, to je v okviru 72 vagonov, naj plačajo Jugoslovani za vsak neefektivno izročen vagon gotovinsko odškodnino 3000 din.

Jugoslovanski zastopniki so bili s tem sporazumni, le da so predlagali naslednje spremembe: 1. češkoslovaški prodajni urad naj prevzame jamstvo, da ne bo prišlo z njihove strani do motenj dogovora; 2. gotovinske izravnave naj se opravijo na fiksni način, da se odškodnina ne bo dvigala; 3. kot pogoj za dokončni sprejem češkoslovaških zahtev se stavlja predlog, naj posamezne češkoslovaške tovarne nekoliko popuste v gotovini. — Čehi so pristali glede fiksiranja na to, naj se dotakratni kontingent, ki se ni izročil učinkovito, plača s 1500 din za vagon. S tem je odpadlo dviganje v primeru povišanja cen. Dogovorjeno je bilo, naj posluje Centropapir v Zagrebu z majhno provizijo kot generalni zastopnik češkoslovaških tovarn papirja, vendar fakturirajo blago češkoslovaške tovarne same.

Septembra je okupiral Tretji rajh industrijsko najbolj razvit obrobni predel ČSR. Ta okupacija je povzročila, da se je razpuštil češkoslovaški kartel za papir, ker je 50 % tovarn pripadlo okupatorju. Nasilno dejanje je izzvalo nervozo tudi v jugoslovanski industriji. Gospodarska srednja Evropa je doživljala usodne spremembe. Jugoslovanska industrija papirja je pričela razgovore z Avstriji, že v februarju, toda Anschluss je pogajanja razbil.¹²⁰ Nadaljnja posledica tega dogodka je bila, da so se razveljavile vse pogodbe, ki jih je sklenila Avstrija pred tem — in še nekaj: prodajne cene papirja so se znižale po Anschlussu povprečno za 10 %, celuloze za 20—30 %.

Aprila 1938 je odpotovala jugoslovanska trgovinska delegacija v Berlin s stremljenjem, da se dotakratni trgovinski dogovor z Avstrijo vključi kot dodatek k trgovinskemu sporazumu z Nemčijo. Delegacija je bila poučena o težnjah Združenih papirnic, ki so šle za tem, da bi se prekomeren uvoz rotopapirja (namreč tistega, ki je dejansko presegal potrebe rotacijskih tiskarskih strojev) v našo državo po nizki carini preprečil, ker bi si s tem zajamčile delo stroja B, ki je bil že pred leti urejen v te namene. Sicer naj bi glede drugih papirjev ostalo vse pri starem.¹²¹ Nemške tovarne so se v jeseni 1938 izjavile, da žele vzpostaviti v Jugoslaviji tako imenovana tovarniška skladišča (Fabriksniederlagen). Dogovorjeno je bilo, da bo Srebro stopil v stik z Reichswirtschaftsstelle

v Berlinu s poizvedbo, če bi se dalo uvoz papirja v Jugoslavijo dogovorno maksimirati in če bi bilo mogoče, da bi vso uvozno kvoto prevzel Centropapir.¹²² Kot zaključek dogovorov so se pričela v marcu 1939 pogajanja med jugoslovanskim kartelom in nemško industrijo, združeno v Wirtschaftsgruppe für Papier und Pappe, Berlin, ki naj bi zavrila nenadzorovani uvoz nemškega papirja.¹²³ Pogajanja so se končala dne 25. aprila 1939 s podpisom protokola. Bistvo je bilo v naslednjem: nemška industrija prodaja načelno svoje proizvode sama, vendar bo opravila samo taka naročila, ki jih bosta vidirala Centropapir in nemški zaupnik v Centropapiru. Od celotne jugoslovanske potrošnje se prepusti Nemcem v kritje pri visokovrednih brezlesnih papirjih 10 %, pri brezlesnih in srednjefinih 17,5 %, pri ovojnih 15 %, pri tenkogramskih 5 % ter pri kartonih 12 %, in to na osnovi povprečnih uvoznih števil za zadnja štiri leta. Nemci so se obvezali, da bodo držali cene. Dobava rotopapirja ostane pridržana Nemcem v dosedanjem obsegu z izjemo državnih licitacij, Vremena in Tipografije. Mesarski papir ne bodo Nemci več dobavljali. Tako je bila pridržana za domačo industrijo dobava okoli 15 % rotacijskega oziroma mesarskega papirja, kar bi ustrezalo pri takratni potrošnji okoli 210 vagonom.

Dogovor je veljal za čas od 24. aprila 1939 do 30. junija 1940. Če bi se do konca marca 1940 ne odpovedal, bi se podaljšal za 4 leta, oziroma pozneje do 31. decembra 1948.¹²⁴ O tekočih zadevah, izvirajočih iz nemškega dogovora, ni odslej več razpravljajal plenum jugoslovanskega kartela, pač pa njegov izvršilni odbor, sestavljen iz Bonača, Bjelinskega in Rankića kot članov, iz Sesslerja, Kontija in Ragga kot namestnikov, z nemške strani iz dr. Hahnela, Pettauerja, dr. Rinderknechta kot članov, Freya, Schilteja in Prankaua kot namestnikov. Seje so bile izmenoma v Jugoslaviji (predsedoval Srebre) in v Nemčiji. Da je kak sklep obveljal, je bila potrebna dvetretjinska večina.¹²⁵

Kmalu se je izkazalo, da se Nemci branijo staviti Centropapiru v vpogled izkaz nalogov, ki so jih prevzele njihove tovarne. Posredovanja z jugoslovanske strani niso zalegla.¹²⁶ Ker je torej začel dogovor šepati, je bila dne 28. marca 1940 v Mariboru seja zastopnikov jugoslovanskega kartela in zastopnikov nemške industrije papirja. Nemci so hoteli dotakratni dogovor preurediti tako, da bi pustili grosiste pasti, da bi dotakratno zvezno mesto med Nemci in Jugoslovani izgubilo vpliv na prodajo in bi bilo samo nadzorno mesto, ter da bi se nemški uvoz znatno povečal. Ker so Jugoslovani te misli pobijali, je prišlo do kompromisa: 1. dotakratni dogovor naj bi ostal v veljavi do 31. decembra 1940; odpovedljiv bi bil s 1. septembrom istega leta; 2. nemški uvoz za to razdobje se je določil s 541 vagoni; 3. za primer povečanja potrošnje bi bili soudeleženi Nemci sorazmerno tudi pri povišku.

Iz vsega tega je videti, da se je večal ne samo politični, pač pa tudi gospodarski pritisk nacistične Nemčije na Jugoslavijo; domača industrija papirja se je reševala pred poplavo nemškega blaga s kompromisi, ki so bili vsi kratkorojnega značaja.

Na ves ta razvoj je reagirala Velika Britanija tako, da je preko svojega konzulata uradno obvestila Srebreta, da Britanija za izvoz pa-

pirja iz Jugoslavije ne bo več izstavila navicertov, kajti poučena da je, da daje Jugoslavija na razpolago Nemcem devize, ki jih dobi za izvoz papirja, in da Britanija ve, da ima Jugoslavija pogodbo z Nemci. Srebre je na seji izvršilnega odbora Združenih papirnic 29. marca 1940 kategorično izjavil, da je prvo neosnovano, drugo ni nič naperjeno proti Veliki Britaniji.¹²⁷ Ta je bila takrat seveda z rajhom že v vojnem stanju in je izvajala proti njemu gospodarsko blokado.

Dne 23. in 24. septembra 1940 so bila v Zagrebu pogajanja z nemško industrijo papirja, katerih rezultat je bil, da so dotakratni dogovor podaljšali z nespremenjenimi pogoji do konca leta 1941 z izjemo, da se je nemški uvozni kontingent ovojnih papirjev zvišal za 50 vagonov. To je zadelo Združene papirnice per saldo z 10 vagoni.¹²⁸

Zaradi vdora nemške vojske v Jugoslavijo v začetku aprila 1941 se je docela razrušil z državo vred seveda tudi gospodarski režim; ipso facto so prenehali veljati karteli, interesne skupnosti itd.

Od slovenskih tovarn so se kmalu po okupaciji preusmerile Združene papirnice na italijansko tržišče, ostale so Nemci vključili v svoj gospodarski sistem. Srbski tovarni sta med okupacijo životarili in često stali, o Zagrebački bom govoril posebej.

4. Kartelne pogodbe v letih 1941—1945

Nemško-hrvaške pogodbe

Takoj po okupaciji in ustanovitvi »Nezavisne države Hrvatske« so nameravali utemeljiti v Zagrebu v smislu načel vodenega gospodarstva prodajno centralo, podobno Centropapiru, ki bi prevzela izključno samoprodajo grosistom in večjim tiskarnam, kar je veljalo tudi za papirno konfekcijo, celulozo in lesovino. Ravnatelj POHIT je ponudil organizacijo centrale Srebreu; ta je delo odklonil.¹²⁹ Kmalu nato, dne 15. junija 1941, je Srebre nenadoma tragično umrl.

Predvsem moram navesti »*Deutsch-kroatischer Industriervertrag*« kot posledico razgovorov med Die deutsche Papierindustrie ter Zajednico za papir, ki so bili v Zagrebu dne 6. avgusta 1941, dalje 13. novembra 1941, končno 30. aprila 1942, a je bila podpisana 13. junija 1942. Pogodba je reševala in rešila vprašanje surovin, cen in statistike cen ter potrošnje in proizvodnje papirja oziroma surovin. Pogodbo je na eni strani podpisala Wirtschaftsgruppe der Papier-, Pappen-, Zellstoff- und Holzstoff-Erzeugung, Berlin, na drugi strani Zajednica za papir, Zagreb.

Na drugem mestu moram omeniti *dve pogodbi glede Batesa*. Dne 1. oktobra 1941 sta sklenili podjetji Zagrebačka kot proizvajalec natron papirja in Bates kot odjemalec istega papirja »Pogodbo o dobavi papirja«, kjer je šlo v bistvu za pogoje dobave, za kakovost papirja in za sankcije v primeru kršitve pogodbe.

Važnejše je to, da sta kmalu nato, dne 9. oktobra 1941, sklenili v Zagrebu NAPIAG in Zagrebačka zaradi skupne posesti Batesovih delnic

sindikatsno pogodbo, s katero sta razveljavili staro *sindikatsno pogodbo*, sklenjeno 14. junija 1934. Dalje je odstopil z njo NAPIAG kot lastnik paketa delnic Sladkogorske pri Batesu iz te količine 280 delnic Zagrebački. Zaradi navedene prepustitve je bilo stanje na dan sklenitve pogodbe naslednje:

NAPIAG ima . . .	2200 delnic po 500 Kn (55 %)
Zagrebačka ima . . .	1800 delnic po 500 Kn (45 %)
4000 delnic po 500 Kn = 2.000.000 Kn	

Po novem sporazumu je določil NAPIAG 5 članov, Zagrebačka 4 člane uprave. Obe pogodbenici sta izročili delnice v varstvo Štedionici NDH. Končno sta podpisnici izjavili, da bosta složno reševali vse probleme, ki so v zvezi z Batesom.¹³⁰

Splošni pogoji razvoja so onemogočili redno dobavo surovin, tako da je bila pogodba več ali manj popisana in podpisan kos papirja brez prave moči, da bi mogel zadovoljivo urejati v pogodbi nanizana vprašanja. Čestokrat je mogla namreč prodajati tovarna svoje izdelke le v Zagrebu in najbližji okolici, ker je bilo tržišče zaradi operacij narodnoosvobodilne vojske neznatno in nezanesljivo.

OPOMBE

Razprava je grajena manj na literaturi in bolj na virih enostavno zato, ker še nimamo temeljite literature o kartelih nekaterih panog naše industrije med obema vojnama. Prav zaradi dokaj dobro ohranjenega arhiva Združenih papirnic Vevče, Goričane in Medvode d. d. v Ljubljani, ključnega obrata papirniške stroke, ki hrani vse bistveno važne kartelne pogodbe, je bilo mogoče podati mnoge fineše razvoja naše industrije papirja. Arhiv Združenih papirnic (cit. Vevče) hrani danes Mestni arhiv ljubljanski, medtem ko hrani Državni arhiv LR Slovenije zlasti arhiv Zbornice za trgovino, obrt in industrijo (cit. Zbornica TOI), kjer najdeš temeljite podatke finančnega, upravnega in tehničnega značaja za naše tovarne. Podatke o vpisu ali protokolaciji posameznih podjetij se more dobiti v združenem registru Okrožnega sodišča v Ljubljani. Razvoj ostalih jugoslovanskih tovarn sem mogel rekonstruirati s pomočjo podatkov iz arhiva Vevč, kajti osebni pregled večjih tovarn papirja, lepenke, lesovine in celuloze v Sloveniji (razen tovarne lesovine in lepenke Ceršak) in dopisovanje z ostalimi tovarnami v državi so mi dali dokaj negativne odgovore, le v manjši meri tudi pozitivne.

V prostorih zagrebske papirnice sem mogel pregledati in uporabiti le še kroniko v tipkopisu z naslovom »Opis poduzeća Zagrebačka dionička tvornica papira, Zagreb, Zavrtnica 17« (cit. Zagrebačka, kronika). Kronika ima podatke od ustanovitve tovarne dalje in je sestavljena na osnovi originalov, ki jih ni več. Na koncu tipkopisa je datum 10. novembra 1944. — V Tvornici papira Rijeka mi je sporočil komercialni direktor Ivo Brnčić dne 7. junija 1956, da tovarna ni imela lastnega arhiva, ker je bila centrala v Zagrebu; ta arhiv ni več ohranjen. — Iz Fabrike hartije Beograd so mi odgovorili s pismom z dne 30. junija 1956, da nima tovarna niti starejšega arhiva niti kakršnihkoli drugih zapiskov. — Iz Čačka nisem prejel odgovora. — Papirnici v Radečah je zgorel arhiv o priliki napada partizanov julija 1944. Pismo Ferdinanda Piatnika (današnjega lastnika dunajske tovarne igralnih kart) z Dunaja 4. septembra 1956 mi javlja, da arhiv radeške tovarne niti tam ne obstaja; dne 25. aprila 1957 mi je tovarnar naknadno ustno sporočil na Dunaju, da ni podatkov o Radečah

niti v arhivu dunajske tovarne niti v njihovem privatnem arhivu, ker so bile Radeče samostojna tovarna, ki ni dajala poročil drugim obratom, last družine Piatnik. — Nekaj podatkov o količevski papirnici mi je sporočil s pismom z dne 20. januarja 1958 njen bivši lastnik Fran Bonač iz Ljubljane. — Končno moram dodati, da mi je ves rokopis prečital v dneh od 17. maja do 1. junija 1957 dr. Ciril Pavlin, bivši ravnatelj Združenih papirnic, Ljubljana, mi nudil nekaj stvarnih podatkov in korektur, besedilo o kartelnih pogodbah pa osvetlil, ker je jezik le-teh na nekaterih mestih nejasen.

Bistveno važen glede kartelov in načelne industrijske politike sploh je še arhiv bivšega ministrstva za trgovino in industrijo v Beogradu. Iz vzrokov materialnega značaja ga nisem mogel izkoristiti; prav zaradi tega je pričujoča razprava močno okrnjena.

V upanju, do bom mogel dobiti več podatkov o »Jeli«, Zagrebački in Smith & Meynieru v Zagrebu, sem pregledal od 12. do 16. septembra 1956 arhiv Prve hrvatske štedionice (cit. Praštediona; hrani ga Arhiv grada Zagreba), vendar zelenih podatkov nisem dobil.

1. Alfred König, Die Lokalisation der österreichischen Papierindustrie. Berlin-Wien 1934 (Wirtschaftsgeographie, Heft 6), v celoti. — 2. Viktor Thiel, Geschichte der Papiererzeugung im Donauraum, Biberach 1940; Franz Krawany, Geschichte der Papierindustrie der ehemaligen österreichisch-ungarischen Monarchie, Wien 1923; Festschrift zur Feier des 25 jährigen Bestandes des Vereines der österr.-ungar. Papierfabrikanten, Wien 1898. — I. Die österr. Papierindustrie und Ihre Entwicklung unter der Regierung S. M. des Kaisers Franz Josef I. — II. Die Geschichte des Vereines der österr.-ungar. Papierfabrikanten 1872—1898. — 3. Compass, Finanzielles Jahrbuch für Österreich-Ungarn, 1917, II. Bd., Wien 1916, str. 228. — 4. Franz Krawany, Internationale Papier-Statistik, Wien 1911, str. 9 in 27 (za leta 1875, 1878, 1888); isti pisec v Compassu 1908, II. Bd, Wien 1907, str. 687 (za leto 1906); za leto 1913 prim. tudi op. 3. — 5. Gl. op. 3, str. 231. — 6. Ibidem, str. 229. — 7. Compass 1917, I. Bd, Wien 1917, str. 474 sl. — 8. Ibidem, str. 535. — 9. Festschrift zur Feier des 25 jährigen Bestandes... II. Die Geschichte des Vereines der... Papierfabrikanten 1872—1898; v celoti. — 10. Compass 1917, II. Bd, str. 235. — 10 a. Johann Schöllhorn, Internationale Rohstoffregulierungen, Berlin-München 1955 (Schriftenreihe des Instituts für Wirtschaftsforschung, 26) navaja na str. 61, da se je tudi Sovjetska zveza udeležila leta 1933 prvega mednarodnega »pšeničnega dogovora« in ga podpisala, na str. 81 pa, da je dve leti pozneje podpisala še »evropsko lesno-izvozno konkencijo«. — 10 b. Privreda Hrvatske XVII.—XIX. stoljeća. Izbor grade. Priredila dr. Miroslava Despot. Zagreb 1957 (Na izvorima historije, svezak 3), str. 27. — 10 c. Prav tam, str. 37. Dalje Kulundžić, Historija pisama, Zagreb 1951, str. 460—462; isti, Frühe Papiermacherei (Papiergeschichte, Darmstadt, Juli 1955, V/3, str. 36—38; v nemškem prevodu dr. Vladimírja Mošina, Zagreb). — 11. Smith & Meynier Papierfabrik AG Sušak — im ersten Jahrhundert ihres Bestehens 1827—1927 [Festschrift]; Rudolf Bičanić, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1951, str. 216, 414, 459. — 12. Arhiv dvorne komore, Dunaj, Commerz Cammer, R 1124, Nr 39. — 13. Mihók'scher Ungarischer Compass 1905/06, II. Tl, Budapest 1906, str. 268 in 286. — 14. Vevče, fasc. 33, ovoj 5: Poročilo, sestavljeno na Sušaku dne 12. junija 1919. — 15. Glej opombi 11 in 14. Razvoj italijanskega obrata med obema vojnama mi ni znan. — 16. Prim. moj članek Starejši mlini za papir na Slovenskem, ZČ VIII, Ljubljana 1954, str. 87—117, dalje moj povzetek istega članka v nemškem jeziku, objavljen v Papiergeschichte, Darmstadt, Juli 1956, VI/3, str. 40—42, končno moj Razvoj Papirnice Vevče, Ljubljana 1956, str. 11—16. — 17. Sestavljeno na osnovi mojega Razvoja Papirnice Vevče, delno uporaben tudi Denkschrift aus Anlass... der Leykam-Josefsthäl Aktien-Gesellschaft für Papier- und Druckindustrie, Wien, Herbst 1925; mnogih podatkov, ki jih navajam v svojem Razvoju, v tej razpravi ne ponavljam, zato je brez poznavanja te knjige pričujoča razprava težje razumljiva. — 18. Dopis dr. Cirila Pavlina, Ljubljana, bivšega ravnatelja Združenih papirnic, naslovljen name sredi junija 1956. —

19. Zbornica TOI, fasc. 311/3; zanimivo je sorazmerje med slovenskimi in avstrijskimi delavci, predelavci in uradniki! — 20. Predsedniki Združenih papirnic so bili: dr. Karel Triller od 1920 do 1926, Fran Bonač od 1927 do 1934, Alojzij Vodnik od 1934 do 1939, Ivan Jelačin od 1939 do 1945; vsi so bili člani predsedstva LKB in kot taki »izvoljeni« v vodstvo Združenih papirnic. — 21. Vevče, fasc. 76, ovoj 1; za šolo oziroma tečaj mi je tudi še dal podatke in pokazal spričevalo nekdanji slušatelj prvega specialnega tečaja Ivo Remiaš, sedanji tehnični ravnatelj tovarne papirja Količevo. — 22. Zagrebačka, kronika; morebitna ostala pomembnejša literatura o Zagrebački mi ni znana. — 23. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta Združenih papirnic z dne 16. maja 1925. — 24. Vevče, fasc. 33, ovoj 4; dalje podatki, ki mi jih je sporočil v pismu z dne 16. junija 1956 inž. Ivan Pribil, Ljubljana, bivši komercialni ravnatelj papirnice Radeče; prim. tudi Poslovni red. Bratje Piatnik, tovana za dokumentni in kartni papir, Radeče pri Zidanem mostu, Celje 1937. — 25. Zbornica TOI, fasc. 309/9, 311/3, 311/6. — 26. Zbornica TOI, fasc. 309/1, 311/3, 311/6, 313; dalje še: Avgust Reisman, Bourboni v Slovenskih goricah, Kronika III/2, 1955, str. 116 in 117; potem članek Sladkogorska tovarna kartona in papirja, objavljen v brošuri Zetev svobode v Sladkem vrhu, Sladki vrh 1956, str. 15–23. — 27. Zbornica TOI, fasc. 309/1, 311/3, 311/6, 313; prim. tudi osnutek kronike, sestavljen leta 1955, ki je shranjen v količevski tovarni. — 27 a. Prim. pismo, ki mi ga je pisal Fran Bonač dne 20. januarja 1958. — 28. Zvonimir Kulundžić, Historija pisama, materijala i instrumenata za pisanje (Knjiga o knjizi, I), Zagreb 1951, str. 460–462; isti, Frühe Papiermacherei in Jugoslawien (Papiergeschichte, V/3, Juli 1953, str. 36–38). — 29. Vevče, fasc. 33, ovoj 5; dalje najdeš podatke v številnih zapisnikih upravnega sveta in izvršilnega odbora Združenih papirnic, glej tudi še Spomenico o proslavi desetogodišnjice udaranja temelja fabrike hartije Milana Vape, 1921–1931 [Beograd 1931]. — 30. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 27. aprila 1922; važno je ugotoviti, da so se vsi prodajalci svojih tovarn najprej zglasili s svojimi ponudbami pri Združenih papirnicah, ker so vedeli, da stoji za njimi močna in solidna banka. — 31. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 6. decembra 1934. Ko bo mogoč podrobnejši vpogled razen drugega še v arhive bivših ministrstev financ ter trgovine in industrije, bo slika Vapinega delovanja še zanimivejša. — 32. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 7. oktobra 1937. — 33. Ibidem, zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 22. junija 1939. Svetniki Združenih papirnic so ob tej priložnosti obžalovali, da niso že prej kdaj kupili Vapino tovarno in s tem odstranili beograjskega konkurenta. — 34. Compass 1944 (Kroatien-Serbien), Wien 1944, str. 569. Podatki pričajo o tem, da je enako kot druge dele zajela tudi Nedićevo Srbijo inflacija, sicer ne bi spričo padajoče proizvodnje izkazovali računi vse večjih števk. — 35. Compass 1944 (Kroatien-Serbien), Wien 1944, str. 567. Ker nista mogli prodajati niti beograjska niti čačaka papirnica svojih izdelkov izven Srbije, je jasno, da je morala biti proizvodnja naravnost malenkostna. — 36. Zbornica TOI, fasc. 187, 311/6; prim. tudi pismo Papirnice in lesnopredelovalne industrije Višnja vas, naslovljeno name dne 31. januarja 1957. V rjavi filament so na primer zavijali žeblje za prodajo na drobno. — 37. Zbornica TOI, fasc. 311/6, 187. Do sedaj nisem mogel ugotoviti, kdaj je papirničar prenehal s proizvodnjo. — 38. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 12. aprila 1940. Proizvodnja je bila skromna, papir slabe kakovosti; številčnih podatkov o proizvodnji ni. — 39. Ustni podatki delavca Sitarja z dne 14. junija 1956 v papirnici Količevo, ki je odšel spomladi leta 1939 delat v Umko s še drugimi količevskimi delavci. — 40. Zbornica TOI, fasc. 309 [črka M], 311/3, 311/6, 313; prim. še Viktor Kragl, Zgodovinski drobci župnije Tržič, Tržič 1936, str. 109; dalje tipkopis kronike, sestavljen v tovarni po osvoboditvi. — 41. Zbornica TOI, fasc. 313, 311/6, 311/3, 309/1; v pismu z dne 16. junija 1956 mi sporoča tovarna naslednje: »Delni arhiv podjetja od njegove ustanovitve, ki je bila leta 1888, sicer še obstaja, vendar je nepopoln pa tudi nesortiran...« Te ostaline nisem pregledal. — 42. Zbornica TOI, fasc. 313, 311/3, 309 [črka Š—T]; dalje še tipkopis kronike obrata, sestavljene okoli leta 1950 v tovarni. — 43. Zbornica TOI, fasc. 313, 311/5, 309/9; arhiv podjetja samega ni več

ohranjen. — 44. Zbornica TOI, fasc. 309/9, 311/6; v pismu z dne 14. junija 1956 mi sporoča tovarna, da je leta 1944 tovarno uničil požar in da je ob tej priložnosti zgorel tudi arhiv. — 45. Za ta obrat mi je ustno dal podatke dne 17. junija 1956 dr. Ciril Pavlin, Ljubljana; morebitne literature o njem ne poznam. — 46. Vevče, fasc. 33, ovoj 5; Steinbeis je bil eden izmed največjih eksploatatorjev lesa na jugovzhodu avstroogrskega cesarstva. — 47. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 28. maja ter 8. in 12. junija 1936. — 48. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 10. junija 1936; ibidem, zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 5. oktobra 1936. Pojav, da je država gradila ali kupovala razne tovarne, je imenovala privatna industrija »etatizem«. — 49. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 9. februarja 1937. — 50. Ibidem, zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 7. oktobra 1937; prvotno se je govorilo, da si bo pomagal Bonač s kapitalom Ehrlicha iz Maribora; v tovarno bi se les dovažal po Savinji in Savi; Bonač sam je izjavil, da bo prenesel v Videm celo vso papirnico s Količevega. — 51. Vevče, fasc. 1, ovoj 2, zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 7. oktobra 1937; v teh primerih se kaže pojav, nevaren za gospodarsko šibkejšo državo, ki je znan z imenom »izvoz kapitala«. — 52. Zbornica TOI, fasc. 309/1, 313; iz podatkov je razvidno, da je bila to predvsem rodbinska družba in da je bila banka pritegnjena kot pomoč. — 53. Praštediona, I. zapisnik seje izvršilnega odbora ravateljstva Saveza novčanik i osiguravajućih zavoda kr. SHS z dne 3. februarja 1920. (Na sejah tega odbora z dne 15. avgusta in 13. decembra 1919 se je zahtevala menjava jugokron v dinarje v relaciji 1 : 2; dalje se je na obeh sejah vztrajalo pri tem, naj zastopniki hrvaških denarnih zavodov brezpogojno zastopajo enako mišljenje tudi v Beogradu na valutni anketi, ki je bila 14. ali 15. decembra 1919.) — 54. Izveštaj Prve hrvatske štedionice za ... godinu 1921 [Zagreb 1922]. Iz arhiva Praštedione je razvidno, da je dolga desetletja dajala hranilnica posojila v pretežni meri zlasti malim hrvaškim ljudem in obrtnikom. — 55. Izveštaj Prve hrvatske štedionice za godinu 1940 [Zagreb 1941]. Izmed vseh jugoslovanskih privatnih bank je bila na prvem mestu kot najmočnejša prav Praštediona. Iz tega in iz drugih vzrokov so imeli gospodarstveniki prav Zagreb za gospodarsko središče države. — 56. Praštediona, dopisi ljubljanske podružnice zagrebški centrali: dopisa z dne 14. septembra in 28. novembra 1923. Banke kot sonosilci oziroma predstavniki finančnega kapitala se seveda niso ukvarjale samo z gospodarskimi posli; čestokrat so, čeprav ne same od sebe, posegle v področja, ki niso imela direktne zveze z denarništvom, razen kolikor je bilo treba neko stvar podpreti z denarjem. Tu mislim na naslednji politični dogodek: septembra 1923 je apeliral takratni kraljevi namestnik za Slovenijo v Ljubljani na ravnatelja LKB, naj bi kot predsednik Društva bančnih zavodov Slovenije vplival na ravnateljstva posameznih bank, da bi poklonila čim večjo vsoto za podporo nacionalne propagande v Koroški proti raznarodovalnim težnjam. V ta namen je LKB podarila 10.000 din, enako vsoto tudi Jadranska banka in Praštediona, polovico manj Kreditni zavod, Trgovska banka itd. Pomoč propagandi je bila strogo tajna in zaupna; denar se je nakazoval naravnost v roke takratnega kr. namestnika. — 56 a. Prim. Letna poročila Ljubljanske kreditne banke, zlasti poslednjega za leto 1940. — 57. Vevče, fasc. 33, ovoj 5, dalje Zagrebačka, kronika. Kje je »Jelin« arhiv, mi kljub poizvedbam v Zagrebškem mestnem arhivu ni uspelo zvedeti. — 58. Vevče, fasc. 17, ovoj 5. Za izdelavo rotopapirja je uporabljala tujina specialne stroje, medtem ko so se morali vevški za to sproti pripraviti oziroma prirediti. — 59. Vevče, fasc. 1, ovoj 4; kartelne pogodbe. — 60. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 26. septembra 1925. Zaradi pomanjkanja virov mi niso znane transakcije z delnicami Zagrebačke in Smith & Meyniera po razpustu »Jele«, niti mi ni znan odnos Praštedione do obeh tovarn po tem dogodku. — 61. Zagrebačka, kronika. To pogodbo je treba imeti pred očmi tudi še pozneje pri čitanju poglavja o kartelizaciji natron papirja! — 62. Vevče, fasc. 1, ovoj 1 in 2; o HIP je dolga vrsta podatkov v skoraj vsakem zapisniku Združenih papirnic, zato tu zaradi prenatrpanosti opuščam podrobno citiranje posameznih zapisnikov upravnega sveta in izvršilnega odbora. — 63. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega

odbora z dne 3. februarja 1926. Ker arhiv HIP ni več ohranjen, ni mogoče točneje zasledovati njegovega razvoja in odnosa do proizvajalcev papirja. — 64. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 9. junija 1926. Če je že bil HIP po prevratu več ali manj enakopravni faktor z Združenimi papirnicami, ker so ga le-te potrebovale, pa je sčasoma zdrknil na nižjo stopnjo zato, ker si ga je znal s spretnim manevriranjem porediti prav največji proizvajalec papirja kot agenturo. — 65. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 24. maja 1935. — 66. Vevče, fasc. 20, ovoj 8, fasc. 82, ovoj 3 (Savez papir i karton proizvajajuće industrije). Članski doprinosi so se ravnali po prodanih količinah papirja; tako je bilo določeno na glavni skupščini dne 5. decembra 1928, da plačajo doprinos: Združene papirnice 50.000 din, Sladkogorska 8900 din, Zagrebačka 8500 din, Smith & Meynier 7300 din, Radeče 4900 din, Bonač 2900 din; Ceršak in Moline nista plačala doprinosa. — Zveza industrijcev na slovenskem ozemlju kr. SHS v Ljubljani je bila ustanovljena dne 9. februarja 1919; njeni člani so izmed papirničarjev bili: Bonač, Fürth, Moline, Perger, Piatnik, Sladkogorska, Josip Winter, papirnica Zreče pri Konjicah, Združene papirnice in Ceršak. — 67. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 12. novembra 1936. — 68. Ibidem, zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 7. februarja 1937. V Beogradu je bilo osrednje društvo industrialcev Centrala industrijskih korporacija. — 69. Službene novine, št. 190, kos 477, z dne 18. avgusta 1934; dalje Zbornica TOI, fasc. 217 (Karteli 1931—1940). Uporabljena splošna literatura: P. Kypriotis, Les cartels internationaux, Paris 1936 (disertacija; ker pisec ne navaja med kartelnimi pogodbami do 1936 Jugoslavije, bi iz tega sledilo, da naša industrija papirja do takrat ni bila vezana na mednarodne dogovore); Robert Liefmann, Kartelle, Konzerne und Trusts, Stuttgart 1927 (teoretično delo); Rudolf Hilferding, Finansijski kapital, studija o najnovijem razvitku kapitalizma, Beograd 1952 (cir.; teoretično delo); Vladimir Iljič Lenin, Imperializem kot najvišji stadij kapitalizma, Ljubljana 1946; Wendel Berge, Karteli izazov slobodnom svetu, Beograd 1953 (poljudno prikazovanje ameriških prilik); Arno Sölter, Das Grossraumkartell, ein Instrument der industriellen Marktordnung im neuen Europa, Dresden 1941 (vizija nacistične ureditve Evrope); jugoslovanski pisci: Josip Korać, Karteli i druge asociacije u industriji, posmatrani sa gledišta asocijacionističkog shvatanja privrede, Beogr. 1935 (disertacija; teoretično delo); Dimitrije Mišić, Karteli i zanatstvo — referat Beogradске znanstve komore ... u Skoplju na dan 16. maja 1934, Beograd 1934 (Izdavanje Znanstve komore u Beogradu, 9; ciril.; brošurica polemičnega značaja); Stevan Kukoleča, Karteli i njihov značaj za jugoslovensku privredu (Socijalni arhiv, Službeni organ Središnje uprave za posredovanje rada, V/7—8, Beograd 1939, str. 203—237); Hugo Holzmann, Kartelna uredba uz pravilnike, uputstva i kartelni registar — Verordnungen und Vollzugsvorschriften über Kartelle mit Erläuterungen, Zagreb 1937; Stevan Kukoleča, Industrija Jugoslavije 1918—1938, Beograd 1941 (proti koncu knjige obravnava karte in kartelirano industrijo). — Zelo dobro avstrijsko delo, ki obravnava nastanek in pogoje kartela njihove industrije papirja: Heinrich Salzer, Das österreichische Papierkartell, Wien 1937 (Betriebswissenschaftliche Forschungen des Wirtschaftsverkehrs, 22). — 70. Prašedion, I. zapisnik seje izvršnega odbora ravnateljstva Saveza novčanih i osiguravajućih zavoda kr. SHS, seja z dne 30. marca 1920. — 71. Vevče, fasc. 1, ovoj 4; »Protokol« z dne 21. decembra 1921. Točnejšo sliko o začetkih kartelizacije jugoslovanske industrije sploh bomo dobili seveda šele takrat, ko bomo pregledali arhive vseh naših tovarn starejšega datuma. — 72. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 26. septembra 1925. Pri tretiranju mnogih pogodb kot kartelnih bi morda imeli juristi tehtne pomisleke, toda v bistvu je »kartelen« vsak dogovor ali pogodba, ki zadeva kontingentiranje, rajoniranje, regulacijo cen itd. — 73. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 6. decembra 1928. — 74. Vevče, fasc. 1, ovoj 4 (»Sporazum o ovojnih papirjih«). — 75. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 10. novembra 1927. — 76. Vevče, fasc. 1, ovoj 4; »Avstrijska konvencija«. Te pogodbe z Avstrijci vsekakor niso bile obsežne in dolgotrajne oziroma dolgoročne; bolj so reševale trenutne probleme. — 77. Vevče, fasc. 1, ovoj 2;

zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 3. februarja 1926. Pripomnim naj, da je po prevratu prevzela slovenske obrate za proizvodnjo papirja družba Združene papirnice d. d., avstrijska tvrdka pa je, čeprav je izgubila te objekte, formalno še vedno nosila ime »Leykam-Josefsthal AG«; obsegala je seveda samo domače avstrijske obrate; ime tvrdke je ostalo nespremenjeno do danes. — 78. Vevče, fasc. 1, ovoj 4; »Razgovori glede zedinitve o konvenciji za ceno in pogoje v kr. SHS«. — 79. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 3. junija in 10. novembra 1927. Čeprav sta se dogovarjali o uvozu papirja v Jugoslavijo dve »stanovski« organizaciji, so dogovori močno podobni kartelni pogodbi. — 80. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 10. novembra 1927. »Rotodogovor« je šel izključno v dobro Združenih papirnic, sporazum o ovojnem papirju (verjetno gre tu za kak slabši ovojni papir) le delno. — 81. Zbornica TOI, fasc. 217 (Karteli 1931—1940). V tem fasciklu najdeš še nekatere druge uradne in polprivatne izjave o kartelih naše industrije. — 82. Vevče, fasc. 1, ovoj 4; »Utanačenje« z dne 31. decembra 1930. — 83. Vevče, fasc. 1, ovoj 4; »Protokol seje v Zagrebu«. Videti je, da je bil pri nas nekakšen kartel cen aktualen le v časih krize, v ostalem so sklepali vedno karteke kontingentiranja. — 84. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 12. oktobra 1932. Savez je v časih opravljal po dve funkciji: prvič kot društvo, drugič kot pogajalec s tujino ali »evidenčni biro«, v času delavskih stavk spet kot nekaj informativni urad. — 85. Vevče, fasc. 2, ovoj 2; poročilo komercialnega ravnatelja z dne 17. maja 1933. Kriza je nekako vsebinsko obogatila kartelne dogovore z novim momentom (pritegnitev grosistov oziroma zaostritev odnosov z njimi), ki je bil upoštevan vedno tudi pozneje v pogodbah, ki so jih sklepali v časih konjunktore. — 86. Vevče, fasc. 17, ovoj 2; »Dopisi ministrstvu financ«. Smith & Meynier se je vedno karteliral samo delno, samo toliko, kolikor je proizvajal pisalne papirje; njegov glavni proizvod, cigaretni papir, se ni nikdar karteliral, ker ni imel v državi konkurence in ker je bil njegov edini naročnik en sam, to je Uprava državnih monopolov. — 87. Vevče, fasc. 2, ovoj 2; poročilo komercialnega ravnatelja. — 88. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 9. maja 1938. Če bi bila domača zaščitna carina za papir višja, bi se mogle polno zaposliti vse tovarne; da bi se preprečil dvig cen, bi mogle biti te maksimirane — vendar se kapitalizem le redkeje poslužuje tovrstnih prisilnih sredstev. — 89. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 17. decembra 1936. — 90. Vevče, fasc. 1, ovoj 4; »Kartelne pogodbe«. — 91. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 15. decembra 1930. — 92. Vevče, fasc. 1, ovoj 4; ko bo omogočen vpogled v arhiv bivšega ministrstva za trgovino in industrijo, bodo mnogi momenti dobili bolj poudarjeno ozadje in bodo prišle na dan mnoge podrobnosti, ki mi na osnovi sedanjih virov še niso znane. — 93. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 6. decembra 1934. Bonač se je mogel dolgo časa držati izven kartela zato, ker je proizvajal pretežno kartone in tenkogramske papirje, torej artikle, ki se niso kartelirali. — 94. Vevče, fasc. 1, ovoj 4; zapleteni odnosi so bili torej tudi med grosisti, zato so jih vezali s karteli rajoniranja in karteli cen; ker je bila Slovenija izključna domena Združenik papirnic, je ta pogodba le enostranska (Združene papirnice: grosisti na Slovenskem). — 95. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 24. maja 1933. — 96. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 12. oktobra 1933 in z dne 29. maja 1934. Z izrazom »papirne vrečke« se v vsem tekstu te razprave pojmujejo »škrnčiči« za živila in podobno; vrečke iz prosojnega ali »pergamentnega« papirja se niso še kartelirale, nasprotno pa so kartelirali vrečke iz finih in srednje-finih papirjev za prodajo medikamentov, bonbonov in podobno. — 97. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 5. maja 1937. Vidimo, kako se je bila glavna bitka med Združenimi papirnicami in Zagrebačko; ta boj se vleče kot rdeča nit skozi vse glavne kartelne pogodbe; takoj po prevratu sta obe tovarni tesno sodelovali prav zaradi interesne skupnosti, ki sta jo sklenila njuna glavna lastnika. — 98. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 4. januarja 1934. Znano je dejstvo, da karteli dobro funkcionirajo v času konjunktore, razbijejo pa se v času krize: da se podjetja obdrže, znižujejo

cene in vdirajo v tuje rajone; s tem izgubi kartel svoj smisel in se odpove. — 99. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 20. decembra 1934. Če se ne bi pogajali s tujimi tovarnami, bi te vdrle k nam s svojimi ceneni izdelki in s tem »nervirale« tržišče. — 100. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 5. oktobra 1936. Za to pogodbo glej arhiv ministrstva za trgovino in industrijo! — 100 a. Za češkoslovaške karteje prim. Compass — Čechoslovakci, Praha 1938, str. 1153, za avstrijske karteje pa Compass — Österreich, Wien 1938, str. 995, ter Heinrich Salzer, op. cit., str. 64 sl. — 101. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 22. aprila 1937. — 102. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 7. oktobra 1937. — 103. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 18. novembra 1937. Pred leti Zagrebačka še ni bila tako šibka; zaradi meni ne dobro znanih momentov se je njeno stanje hitro slabšalo; da bi sploh še bila konkurenčna, se je močno potegovala za karteje, ki naj bi ji zajamčili nek stalni prodajni kontingent papirja. Združene papirnice so dobro izkoristile ta moment. — 104. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 16. decembra 1937. Za ozadje te »prepusitve« bomo zvedeli pozneje! — 105. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 28. aprila 1938. Iz »previsokega« plačila spoznamo težnjo Zagrebačke, da bi čim več zaslužila in se nekako rešila dolgov. — 106. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 8. avgusta 1938. Utajitev je ponoven dokaz o slabem ekonomskem položaju Zagrebačke, ki se je posluževala celo nedovoljenih sredstev za dosego večjega dobička. — 107. Vevče, fasc. 1, ovoj 4; »Utanačenje«, dalje še Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 25. januarja 1938; končno Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 9. maja 1938. — 108. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 9. maja 1938. Dasi so padle Združene papirnice s stopnje absolutnega obvladovalca jugoslovanskega tržišča, kar zadeva samo proizvodnjo, jim je omogočala kartelna pogodba izvrsten pregled nad vso domačo proizvodnjo, kar je seveda tudi velik uspeh. — 109. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 25. januarja 1938. Kot se vidi iz vseh teh podrobnosti, so bila pogajanja za kartel zelo zapletena; tu naj še posebej opozorim na oba Robića in njune usluge Združenim papirnicam; brez njih bi verjetno kartel niti ne bil tako hitro perfekcioniran niti ne bi bil tak, kakršen je bil. — 110. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 5. maja 1939. Umke same niso nikdar pritegovali v kartel, pač pa jo le uporabljali kot pritisk na Bonača. — 111. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 28. aprila 1938. Bonač je kot nekdanji predsednik Združenih papirnic seveda dobro poznal razmere na tržišču papirja, zato se je usmeril v proizvodnjo papirjev, ki jih te niso izdelovale; po drugi strani je Srebre dobro vedel, da more pričeti Bonač vsak čas s proizvodnjo tudi srednjefinih in tiskovnih papirjev. — 112. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 22. junija 1939. Prav tu tudi čitamo, da je Uprava državnih monopolov načelno sklenila kupiti eno izmed tovarn papirja. V poštev je prišel zlasti Vapa, vendar je bila pregledana tudi Zagrebačka, menda poleg te še Radeče (torej finančno slabo stoječe tovarne!). Država je nameravala razširiti svojo etatizacijo tudi s tem, da je hotela postaviti dve tovarni za celulozo, prvo v Gorskem Kotaru, drugo v Bosni. Finansiranje bi oskrbela skupina Seligmann. Ti načrti so prizadeli Bonaču velike skrbi; ta si je menda zaradi tega izgovoril pravico postavitve obeh strojev. — 113. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 12. aprila 1940. — 114. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 22. junija 1939. — 115. Ibidem; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 7. septembra 1939. Iz podobnih varnostnih razlogov so izvajale enake ukrepe tudi druge tovarne, ker je gospodarstvo zajela velika nervoza. — 116. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega odbora z dne 25. julija 1940. — 117. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 4. januarja 1940. Da se niso mnogo pritoževali ostali jugoslovanski tiskarnarji, je vzrok v tem, da so kupovali cenejši nemški papir, ki je bil pripeljan po Donavi, Slovenja pa je bila izključno podrožje vevškega papirja. — 118. Vevče, fasc. 1, ovoj 5; zapisnik o likvidaciji

kartela. Mnogih dolgov ni bilo več mogoče izterjati, zato so ostali viseči do konca okupacije, ko je postalo vse skupaj spricho nacionalizacij brezpredmetno. — 119. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 10. junija 1941. — 120. Ibidem, zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 17. marca 1938. O srednji Evropi in Mali antanti se je tudi z gospodarskega stališča mnogo pisalo in se še piše. V tej razpravi se ne morem podrobneje spuščati v analize tega vprašanja, toda iz priloženega zemljevida št. 1 in iz drugih dejstev (n. pr. Razvoj industrije kleja — imam še v rokopisu) je razvidno, da »gospodarska srednja Evropa« ni zgolj fraza. — 121. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 28. aprila 1938. — 122. Ibidem; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 24. novembra 1938. Z okupacijo Avstrije in CSR so Nemci popolnoma obvladovali srednjo Evropo; zdi se, kot da med pogodbo in invazijo niso delali razločka. — 123. Vevče, fasc. 1, ovoj 1; zapisnik seje upravnega sveta z dne 31. marca 1939. — 124. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 16. maja 1939. Kolikšna je bila konjunktura v Jugoslaviji, se vidi po tem, da so kljub uvozu in zvišanim cenam dobro zaslužili vsi domači proizvajalci papirja. — 125. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 22. junija 1939. — 126. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršil. odbora z dne 16. novembra 1939. Ignoriranje Centropapira in vse, kar je s tem v zvezi, je dokaz, kako je nemška industrija bolj in bolj pričela imeti Balkan za svoje oziroma »svoje« interesno ozemlje. — 127. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 29. marca 1940. Velika Britanija se je zelo trudila, da bi ločila Jugoslavijo od Nemčije, toda razvoj je šel prav v nasprotno smer. — 128. Vevče, fasc. 1, ovoj 2; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 26. septembra 1940. — 129. Ibidem; zapisnik seje izvršilnega odbora z dne 10. junija 1941. Iz tega in iz drugih primerov bomo jasno spoznali, da ni uspelo ustaškim oblastem skozi vso okupacijsko dobo uspešno organizirati svojega gospodarstva. — 130. Zagrebačka, kronika. Pripomnim naj, da tudi Batesov arhiv ni ohranjen, zato ne vem za podrobnosti njegovega razvoja.

Pripombe k slikam: Zemljevid št. 1 je sestavljen na osnovi podatkov literature v op. 3 in 4; pri tem mi ni šlo za točno lokalizacijo obratov, temveč le za približno razporeditev tovarn, medtem ko je število obratov v vsaki deželi točno. Zemljevidi št. 2, 3 in 4 so grafični posnetek besedila razprave.

Glede podatkov za uvoz papirja je treba vedeti, da so se carinske oblasti držale pri klasifikaciji papirja drugačnih kriterijev kot pa strokovnjaki za industrijo papirja; statistika ministrstva financ (kamor je spadala carina) je vsako leto objavila knjige z naslovom Statistika spoljne trgovine kr. Jugoslavije — Statistique du commerce extérieur du R. de Yougoslavie. Za proizvodnjo prim. še: Statistika industrije kr. Jugoslavije sa adresarom industriskih podjetij, Beograd 1941; podatki, ki se nanašajo na papir, so skrajno nezanesljivi. Enako šibka so tudi naslednja dela: Svetan Kukoleča, Industrija Jugoslavije 1918—1938, Beograd 1941; Joso Lakatoš, Jugoslovenska privreda, Jubilarno izdanje »Jugoslovenskog Lloydja«, Zagreb 1933; L. Strelcov, Naša industrija hartije, Industriski pregled (Beograd), oktober 1935; Narodna privreda, izd. Narodna banka kr. Jugoslavije, odeljenje za ekonomska izučavanja, Beograd (od 1931 do 1938 za vsako leto posebna knjiga, sestavljena vsaka iz 4 številok).

DIE JUGOSLAWISCHE PAPIERINDUSTRIE BIS ZUR BEFREIUNG IM JAHRE 1945

Zusammenfassung

Das Schwergewicht dieser Abhandlung liegt auf der Schilderung der Syndikate, der Interessengemeinschaft und der Kartelle, von welchen die Papierindustrie Jugoslawiens zwischen den beiden imperialistischen Weltkriegen, d. h. in der kapitalistischen Phase der jugoslawischen Geschichte beherrscht wurde.

Der Verfasser gibt zuerst einen kurzen Überblick über die Entwicklung und Eigenart aller acht jugoslawischen Papierproduktionsunternehmen: 1. Smith & Meynier, Papierfabrik AG, Sušak (1821 als Papiermühle errichtet, sechs Jahre später in einen Maschinenbetrieb umgewandelt, nach dem Umsturz im Jahre 1922 »nationalisiert«); 2. Vereinigte Papierfabriken Vevče, Goričane und Medvode AG in Ljubljana (1842 von drei Kapitalisten aus Ljubljana gegründet, Hauptinitiatorin und Führende unter den Kartellen, 1870—1920 zum Konzern Leykam-Josefsthal AG für Papier- und Druckindustrie, Wien gehörig); 3. Zagreber Aktien-Papierfabrik (1893 gegründet, zweitstärkste Papierfabrik Jugoslawiens); 4. Brüder Piatnik, Fabrik für Urkunden- und Kartenpapier, Radeče bei Zidani most (als Papiermühle 1745 gegründet, seit 1907 Eigentum der österreichischen Firma Piatnik, 1945 nationalisiert); 5. Papier- und Kartonfabrik der Sladkagora (1873 als Holzstofffabrik gegründet, seit 1920 Eigentum des einheimischen Kapitals); 6. Papier- und Kartonfabrik Ivan Bonačs Sohn, Količevo (gegründet 1920); 7. Papierfabrik Milan Vapa, Beograd (1924 in Betrieb gesetzt); 8. Papierfabrik AG, Čačak (gegründet 1929).

Auf dieselbe Weise wird vom Verfasser das Material über die Karton-, Holzstoff- und Zellstofffabriken bearbeitet, die aber in der Zusammenfassung nicht angeführt werden, weil sie sich nie kartelliert hatten.

Die Fabrik in Sušak wurde »nationalisiert« als die Praštediona (Erste kroatische Sparkasse, Zagreb) den größeren Teil der Aktien, die im ausländischen Besitz waren, erwarb. Die Praštediona war die stärkste Privatbank Jugoslawiens und die Repräsentantin des kroatischen Finanzkapitals. Da sie in den Jahren 1922—1925 Eigentümerin des Unternehmens Smith & Meynier und der Zagreber Aktien-Papierfabrik gewesen ist, wurde zur Kontrolle der beiden Papierfabriken die Holdinggesellschaft »Jela« AG gegründet. — Die Vereinigten Papierfabriken Vevče, Goričane und Medvode AG wurden von der Ljubljanaer Kreditbank »nationalisiert«. Diese Bank nahm ihrer Stärke nach etwa den fünften Rang unter den Privatbanken Jugoslawiens ein und war die Repräsentantin des slowenischen Finanzkapitals.

Am 21. Dezember wurde von der »Jela«, der Fiducia, Zürich (Aktionär der »Jela«), der Praštediona und der Kroatischen Papierindustrie (einer bloßen Verkaufsorganisation) einerseits und von den Papierfabriken V-G-M andererseits ein Protokoll unterzeichnet, welches folgendes enthielt: 1. Vereinbarung zwischen den Vereinigten Papierfabriken V-G-M und der Kroatischen Papierindustrie, daß diese Verkaufsorganisation auch das Papier der Vereinigten Papierfabriken und nicht bloß das der »Jela« verkaufen werde; 2. Beteligung der »Jela« und der Vereinigten Papierfabriken an der Kroatischen Papierindustrie (Syndikat); 3. Austausch von Aktien zwischen der »Jela« und den Vereinigten Papierfabriken (Gründung einer Interessengemeinschaft der beiden Gesellschaften); 4. Kartellvertrag zwischen der »Jela« und den Vereinigten Papierfabriken. — Da die »Jela« und die Vereinigten Papierfabriken Eigentum zweier Repräsentanten des Finanzkapitals waren, ist klar, daß sie mit der Interessengemeinschaft und mit dem Kartell der ihnen untergeordneten Fabriken ihre eigenen Interessen gesichert hatten.

Zweck der Blockbildung oder des Syndikats der Großaktionäre (auch Mehrheitssyndikat genannt) war, die Spekulation mit den Aktien zu vereiteln. 1921 wurden vier Syndikate ins Leben gerufen: »Jela«-Kroatische Papierindustrie; »Jela«-Vereinigte Papierfabriken; Kroatische Papierindustrie-Vereinigte Papierfabriken; Großaktionäre der Vereinigten Papierfabriken. — Hier sei noch der fünfte Syndikatsvertrag aus dem Jahre 1934, die Jugoslawische Bates AG, Zagreb (die dem Konzern Bates International Bag Company, New York angehörte) betreffend, erwähnt: diesen Vertrag haben die drei Erzeuger von Natronpapier, nämlich die Zagreber Aktien-Papierfabrik, die NAPIAG (Natron-Papier-Industrie AG, Wien) und die Sladkagoraer Papierfabrik im Sinne einer Konzentration der Aktien unterzeichnet. Während der deutschen Okkupation bzw. in der Zeit des »Unabhängigen Staates Kroatien« wurde 1941 zwischen den beiden erstgenannten Unternehmen — die Sladkagora war nicht mehr als

Aktionär beteiligt — ein neuer interner Syndikatsvertrag über die Jugoslawische Bates AG abgeschlossen.

Die »Jela« wurde im Dezember 1925 liquidiert und damit auch die Syndikate »Jela«-Kroatische Papierindustrie und »Jela«-Vereinigte Papierfabriken. Das Mehrheitssyndikat der Vereinigten Papierfabriken und das Syndikat der Kroatischen Papierindustrie-Vereinigte Papierfabriken wurden im Dezember 1930 aufgelöst.

Das Interessendreieck »Jela«-Vereinigte Papierfabriken-Kroatische Papierindustrie beherrschte 75 % der jugoslawischen Produktion (rund 2300 Waggons). Das Kartell aus dem Jahre 1921 hatte bestimmt, daß von den Feinpapiersorten die Vereinigten Papierfabriken 66,6 % und die »Jela« bloß 33,4 %, von den anderen, mittelfeinen Schreib- und Druckpapiersorten die Vereinigten Papierfabriken 75 % und die »Jela« nur 25 %, erzeugen dürften (Kontingentierungskartell). Es wurde ferner vereinbart, daß dieses Kartell vor der Öffentlichkeit möglichst geheimgehalten bleiben solle, um einer Gegenaktion der Konsumenten vorzubeugen. Die Packpapiererzeugung wurde erst im September 1925 kartelliert; dieser Vertrag dauerte — ebenso wie der vorgenannte — bis Ende 1930.

1930 spürte man auch in der jugoslawischen Papierindustrie die große Krise, die dann rund sieben Jahre andauerte. In diesem Zeitraum war die Kartellierung noch intensiver. Das neue Kontingentierungskartell für Schreib- und Druckpapiere zwischen den Vereinigten Papierfabriken und der Zagreber Aktien-Papierfabrik trat am 1. Jänner 1931 ins Kraft und blieb volle vier Jahre gültig. Dem Kartell schlossen sich bald an: Piatnik und Cačak, später noch Bonač, Sladkagora und Smith & Meynier, für eine kürzere Zeitspanne auch Vapa. Auch die Grossisten wurden wegen der Krise kartelliert, wodurch man erzielte, daß keine billigere Ware importiert wurde. Nach dem Terminablauf wurde der Vertrag bis zum 31. Dezember 1937 verlängert. Von den Vereinigten Papierfabriken, der Zagreber Aktien-Papierfabrik und der Sladkagora-Fabrik wurde dann auch das Kartell für Packpapier abgeschlossen, welches am 1. Jänner 1931 ins Kraft getreten und ebenfalls bis Ende 1937 verlängert worden ist. Auch für Natronpapier wurde ein Kartellvertrag unterzeichnet, der vom 1. Jänner 1931 bis Ende 1937 gültig war; Unterzeichner waren die Zagreber Aktien-Papierfabrik und die Sladkagora-Fabrik.

Ende 1937 traten alle Kartellverträge außer Kraft. Mit 1. Jänner 1938 ist ein einziger Vertrag für alle Papiersorten ins Kraft getreten. Auch dieser umfangreiche Kartellvertrag fußte auf der Papierkontingentierung für alle einheimischen Fabriken mit Ausnahme der Firma Vapa, die ein Außenseiter blieb, was sie fast die ganze Zeit zwischen den beiden Kriegen gewesen ist. Dieser, der letzte Kartellvertrag, ist am 10. April 1941 außer Kraft getreten, also unmittelbar nach dem Kriegsausbruch zwischen dem nazistischen Deutschland, dem faschistischen Italien und Jugoslawien.

Der Verfasser behandelt auch die Übereinkommen und Kartelle mit dem Ausland. Kartelle der Papierindustrie und der verwandten Zweige wurden bereits in der österreichisch-ungarischen Monarchie ins Leben gerufen u. zw. in den letzten 15—20 Jahren vor dem ersten Weltkrieg. Nach dem Kriegsende wurde die Kartellierung sowohl in der Republik Österreich als auch in den Staaten, die auf dem Territorium des früheren Kaisertums entstanden waren, lebhaft vorangetrieben. Die jugoslawische Industrie kartellierte sich und schloß Vereinbarungen mit den österreichischen und den tschechoslowakischen Papierfabriken bzw. später mit jenen des nazistischen Deutschlands ab; mit ihm freilich unter ganz anderen Bedingungen.

Im Jahre 1925 schlossen jugoslawischerseits die Vertreter der Vereinigten Papierfabriken, der Kroatischen Papierindustrie und der Grossisten »Hartija« aus Zagreb und österreichischerseits die Vertreter der Gesellschaft Leykam-Josefthal, der Konzerne Neusiedler und Lenzing sowie des Unternehmens Brüder Kranz ein Übereinkommen über einheitliche Verkaufspreise in Jugoslawien ab. Das Übereinkommen hätte ipso facto mit der Durchsetzung erhöhter jugoslawischer Zölle seine Wirkung verloren. 1926 wurden zwischen der Vereinigten Papierfabriken und den Konzernen Neusiedler und Hartmann unver-

bindliche Gespräche über den Preis und die Verkaufsbedingungen für österreichisches Papier in Jugoslawien geführt. Die Vertreter dieser drei Gruppen hatten auch den Schlüssel für die Mitwirkung bei den jugoslawischen staatlichen Lieferungen bestimmt. 1927 wurden Verhandlungen mit dem Rotoverband in Wien wegen der Rotationspapierausfuhr und Verhandlungen wegen der Fixierung der Packpapiereinfuhr seitens der österreichischen und der tschechoslowakischen Industrie geführt. Die Papierindustrien beider Staaten hatten gerade damals ein Übereinkommen über die Menge der Ausfuhr dieses Papiers in andere Länder getroffen. Im Laufe des Jahres 1930, also gerade zu Beginn der Krise, waren Verhandlungen zwischen den tschechoslowakischen, österreichischen, ungarischen und jugoslawischen Papierfabriken wegen der Erneuerung der mitteleuropäischen Papierkonvention im Gange.

Ende 1935 wurde das österreichische Packpapierkartell zerschlagen. Die Folge davon war, daß österreichisches Papier zu Schleuderpreisen auf dem jugoslawischen Markt auftauchte. Daraufhin wurden zwischen den jugoslawischen, österreichischen und tschechoslowakischen Papiererzeugern Verhandlungen über die Einschränkung und Festsetzung der Einfuhr nach Jugoslawien geführt.

Mit dem 1. Jänner 1938 ist der Vertrag zwischen den jugoslawischen und den tschechoslowakischen Papiererzeugern in Kraft getreten; dieser Vertrag hat die Packpapiereinfuhr nach Jugoslawien kontingentiert. Nach dem Anschluß und der Okkupation der CSR hatte die jugoslawische Papierindustrie versucht, die Einfuhr aller Papiersorten direkt mit der nazistischen Industrie zu kontingentieren. Doch das Übereinkommen zwischen den beiden Partnern aus dem Jahre 1939 wurde von den Deutschen ständig verletzt, sie waren unkontrolliert in den jugoslawischen Markt eingedrungen und erpreßten später höhere Einfuhrkontingente.

Mit dem Zusammenbruch des Königreiches Jugoslawien Anfang April 1941 sind alle einheimischen und internationalen Kartelle außer Kraft getreten. Nur die Papierindustrie in dem »Unabhängigen Staat Kroatien« schloß (neben dem bereits erwähnten Vertrag, das Unternehmen Bates betreffend) noch den »Deutsch-kroatischen Industrievertrag« vom 13. Juni 1942 ab, der die Lieferungen der Rohstoffe, die Preise und die Statistik der Produktion und des Verbrauches von Papier regelte. Wegen der bekannten Kriegszustände entbehrte dieser Vertrag jedes realen Wertes.